

СУЧАСНІСТЬ

Ю. Тарнавський: Ідеалізована біографія — С. Домазар: Замок над водоєм — І. Костецький: З поробного цеху — Ю. Соловій: Поп-мистецтво — найновіше мистецтво? — Ю. Луцький: Де розходяться дороги — М. Калитовська: З грецьких нотаток — В. Рудницький: Мій флірт з Мельпоменою — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки — Лист до редакції

1 (37)

СІЧЕНЬ 1964

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

1 (37)

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МІЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

**Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.**

**Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.**

**Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.**

**Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:**

**Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland**

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ЮРІЙ ТАРНАВСЬКИЙ: ІДЕАЛІЗОВАНА БІОГРАФІЯ

I

Жди мене
на тому мості,
що над зеленою рікою.

Я прийду до тебе
із сіножатею дощу,
з його конюшиною у волоссі.

У твоїх устах
стебла вітру
і моє ім'я.

II

Не гніти мене
сльотою твого тіла,
не гаси віддихом
полум'я моїх очей!
Чуєш, як дощ садить
води росаду у саду?
Пихтить, як тісто,
спорохнявіле дерево будинку.

О, які шорсткі, як цегла,
є твої руки на моїм обличчі!

III

Цілу ніч снилися мені
твої думки.
— Два круги болю,
наче світла,
були твої коліна,
і моє ім'я:
чотки у твоїх устах.

Але над ранком ти заснула.
Білим воском день залив твої очі,
і знову обступив мене
морок зелених стін.

IV

Де ти?
Хто розв'язав шнур простору,
вузлом якого ти була?

Не можу я, не можу протверезіти
від обезсилюючого алькоголю логіки,
не можу визволитися із-під риштувань
правил цієї плянети!

Неначе сірий день, висить над містом
безмежна площа твоєї неприсутности.

V

Приходиш,
наче протяг.
Приносиш зі собою
вітер
і шелест листя.
Робиш прозорими
стіни,
і кліматом весни
наповняєш помешкання.

Забираєш
всю мою пам'ять,
і, наче келех
чистої води,
ясним стає
мій мозок.

VI

Тужу за твоїми поцілунками.
Неначе хміль,
вони в'ються довкруги мого тіла,
лоскочуть його мармур
м'яким листям твоїх уст.

Ніхто не цілував мене так!
Ніхто не казав мені:
«Ти є Каррара, тепла в сонці!»

VII

«Я не знала скарбів,
захованих у моїм тілі.
Кожного дня —
даю тобі цілу себе!
Та тепер я — порожнеча:
ти забрав усе!

Хіба візьми ще
оту ясність,
що осталася там,
де я колись була...»

VIII

«Хто ти?
І звідки?
Сміх,
як потік шовку,
не дозволяє закрити мені уста.

Як сталося,
що ти забрів на цю плянету,
заселену істотами,
у яких душі холодні, як тарілки?»

IX

Нема надії!
Ланцюги втоми висять у моїй крові.
Це все відбулося уже колись —
навіть наше майбутнє!

Так хтось кохав уже,
тиснув, як грудку снігу, руку,

і так шипів уже в темряві
гарячий полумінь клятьби.

І так забув вже хтось,
і не пам'ятав, що хотів пригадати,
як я і ти забудемо,
що не хотіли забути колись!

X

Не знаю, що це за ріка,
яка несе мене, як поїзд,
далеко від усього,
яка поставила мур руку
між мною і тобою.

Дай мені руку!
Я пливу
повз твої уста,
та не можу вхопитися
їх стрімких берегів,
сковзаюся
по мокрій глині
їхньої поверхні!

XI

Я хочу пам'ятати
тільки твоє обличчя,
бліде, як куц бузка
на розі темної вулиці.

Все є не важне!
Я хочу тільки кохати тебе,
у моїм мозку мати
тільки солодку пляму твоїх уст!

XII

Нагадає день роки
перед твоїм приходом:
важкі китиці світла
повисли на моїх повіках.

І знову мозок розуміє
нудні формули міста, що мене обступило,
та ніяк не можу пригадати
значення твого короткого імени.

XIII

«Ти мій!
Ніщо не забере тебе від мене.
Залив тебе
океан мого кохання,
і з нього не вплинеш уже ніколи.

Проси у мене милосердя!
Чуєш, як в'януть
стовбури твого розуму і волі?»

XIV

Це мусів бути добрий Бог,
що прислав мені тебе!
— Цукром весни
насичене мое життя.

Нова доба настала!
Завжди так жадібно
світитиме сонце,
і ти завжди ждатимеш мене
за горбом небагатьох хвилин.

XV

Де ти?
Простоволосий вітер
шука тебе по вулицях,
в білих тунелях людських лиць,
між водоростями дерев.

Ущухло небо.
Сонце зіслабло,
немов під час затемнення.

Хто ти,
що тебе знає цілий світ?

XVI

Будь чистою,
як мої сни про тебе,
будь теплою,
як спомин твого голосу.
Ти єдина надаєш сонцю світла,
кладеш сувої свіжости у вітер,
ховаєш в краєвидах ніжність твоїх уст.

Це ти
робиш мої очі важкими
від тягару солодких сліз
і викликаєш на підвіконня уст,
як птаха, незрозуміле слово «дякую».

XVII

Шукаю я птицю кохання
у чорнім дубі своїх грудей,
щоби співала тиху пісню
про твої бліді, як сумерк долоні.

О, щоби теплим, як віддих тиском,
вони стиснули мої скроні,
і щоб гарячий віск твоїх уст
залив мій тремтячий від щастя рот.

XVIII

«Коли хочеш,
я піду геть від тебе,
та дозволь мені взяти з собою
моє невинне, як немовля, щастя.»

Дозволь мені у моїй кімнаті
пам'ятати твоє дороге тіло,
і з лицем, покритим мережкою сліз,
дякувати тобі за те, що ти народився!»

XIX

Коли гас день,
пригадалися мені нараз
холодні перстені твоїх цілунків
на моїх пальцях.

Прости мені,
що на хвилину вірив,
що тебе забуду.

... Тебе,
яка завжди
була призначена мені,
яку завжди я пам'ятатиму,
як після смерти
мою смерть!

XX

Сьогодні,
як гора, чорна
моя душа!
Немов зі сну,
не досягає твої вух
мій голос!

Лежу
у тісній домовині,
збитій
з шорстких дощок
моєї крові.

XXI

Розбитий,
немов вікно,
думаю про те, що не станеться.

Не поведу тебе за руку,
білу, неначе яблуня,
в свій дім!
Не візьму я від тебе
серця, що мені простягаєш!

Як кулаки,
стиснувши очі і уста,
пройду повз тебе
і сховаюся
в колючому, мов терен,
кущі плачу.

XXII

Не було тебе сьогодні
у саду світла.
Я шукав за тобою
в густім промінні,
між скелями блиску.
Літали в небі голуби
і говорили світові,
що тебе немає.

О, з'явся!
Розповідж мені
про ті нещастя,
що загородили тобі шлях до мене!

XXIII

Мою молодість
носиш
в своїй усмішці,
в мерехтінні шкіри,
в сьєві волосся.

Так колись
сонце
обіймали
мої руки,
як тебе тепер!

XXIV

«Поглядай завжди
у мою сторону,
у ґрунт мого напрямку
пускай завжди
ясне коріння очей,
ротом кривим від болю,
як кисню,
шукай мого імени.

Я завжди ждатиму тебе
з покорою, як усмішкою,
на обличчі».

XXV

Боюся глянути
на твоє тіло.
Теплі сліди
ти залишила
у його травах.

О, повернися скоро!
Як очі сліз,
мої уста сьогодні повні
твого імени!

СЕРГІЙ ДОМАЗАР: ЗАМОК НАД ВОДАЄМ

(Продовження. Див. ч. 11, 12, 1963)

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Була одна з неділь Великого посту в Петрівцях, десь недалеко від Великодня, — сірий, в'ялий, похмурий день. Вже з тиждень стояла відлига і надворі було мокро, болотяно й ховзько. Ми коли в хаті не було, його послали за чимсь до Хаїма, у крамничку.

Я стояв на колінах перед образами в кутку великої кімнати, проказуючи сам собі слова, що запам'яталися мені з молитви, яку ми саме вивчали на лекціях Закону Божого:

«Духа праздности й суетудрія не даждь ми...»

*Духа смиренномудрія й покори подай рабу твоєму,
Господи...»*

Надходив час передвеликоднього покаяння та сповіді, і священик на своїх лекціях звертав нашу увагу на тяжкі наші гріхи і закликав до спокути. То мала бути третя в моєму житті сповідь, і мене гнітила невідступна думка про мій великий гріх — я не виконував однієї з десятих заповідей:

*«Шануй отця твого і матір твою, і благостен будеш дові
літа на землі».*

Чи ж міг я шанувати мою матір, коли навіть сам батько мій не шанував її? Як міг я шанувати свого батька, коли я не міг любити його? Я намагався з усіх сил, принаймні в ці великопісні дні, але — горенько! — я не міг любити його.

Як міг би я його любити? Не було в світі нікого іншого, в чийй присутності я забував би про всяку радість і обертався б у задерев'янілого, затурканого бовдура, безмозку й безглузду живу річ, що навіть такі прості накази, як «подай!», «прийми!», «лий!» тощо неспроможна була зграбно виконати.

— Боже, поможи мені любити його! — молився я.

У Петрівцях ми рідко бачили нашого батька, бо він приїздив туди з Варківець тільки на неділю, та й то не на кожную. Ось і цієї неділі його нема, через весняне бездоріжжя, певно. Яке щастя, що його нема!

Але це грішні думки, надто тепер, у Великий піст. Господи,

Господи, помилуй мене, допоможи мені полюбити його, — молився я вже своїми словами і клав ревно поклони, торкаючись чолом підлоги.

Я був сам у цій великій кімнаті, що була нашою вітальною й спальнею тьоті водночас. Не було також нікого і в їдальні, де стояло розкладне ліжко, на якому вночі спала бабуся. Наша з Миколою постіль була на полу в кухні, в кінці коридору. Ось рипнули двері з коридору, і я почув, як тьотя ввійшла в їдальню.

— Іване, — гукнула вона, — обідати!

Крізь напівприкриті двері з їдальні до мене долинув запах смаженої на олії цибулі й тонка пара з капусняка залоскотала мої ніздрі. Тьотя внесла мабуть його з кухні.

Я не любив цієї майже щоденної великопісної страви, але сьогодні на сам її запах шлунок мій скорчився від голодної спазми і мій рот наповнився слиною. З самого ранку я, посту ради, нічого не їв. Нам уранці давали, як звичайно, пісний чай без молока з хлібом без масла, але я відмовився був від нього.

— Живіт болить — сказав я на своє виправдання.

— Івасю-уу! — знов протягнула тьотя, гукаючи мене.

Я не озивався.

Вона зробила роздратований рух, відсуваючи стільця, на якому вже, мабуть, сиділа, і я почув, як вона вийшла на коридор. Деякий час її не було, мабуть, шукала мене в клясній кімнаті. Потім вона ввійшла, бурмочучи незадоволено:

— І де б те капосне хлопчисько могло подітися?

Найменше за все могла вона сподіватися знайти мене в своїй кімнаті. Але не лишалося нічого більше, як тільки, на всякий випадок, зазирнути й туди. І ось я чую, як вона підходить до дверей і розчиняє їх.

Павза. Я не витримую й оглядаюсь. Вона стоїть на порозі, схрестивши під грудьми руки, в очіпком пов'язаній, старій перкалевій хустині і в хвартусі, бо саме було прання того дня. Бачу по її обличчі, що вона роздратована.

— Ти що, оглух? Не чуєш, як я тебе гукаю? Йди їсти.

— Я не хочу їсти, — кажу я пісним голосом, не встаючи з колін.

Лице її сіпнулося, очі блиснули гнівно:

— Ханжа́ — виїдила вона з презирством. — Святенник нещасний! Поклони б'єш, плоть умерщвляєш, а паскудства робиш! Зараз же мені вставай з колін і йди їсти, не затримуй, у мене багато роботи!

Я почервонів по саме волосся. Украй засоромлений, знищений її зневажливим тоном і поглядом, я підвівся й поплентався до їдальні.

Вона не говорила більше нічого, навіть не дивилась на мене. Поклавши за своєю тарілкою книжку, вона їла й водночас читала.

Хоч як я був голодний, але капусняк не йшов мені в горло.

Усе мое ревне покаяння вимальовувалося переді мною в новому світлі.

Справді, думав я собі, чого варті мої молитви, й поклони, й моя покута, коли я...

Поки я їв, переді мною в уяві пройшли найгірші з неподобств, якими я завдав у Петрівцях стільки прикростей тьоті, добрій тьоті, що пожаліла нас і не кинула, як щенят, на дорозі...

Одного разу в школі серед учнів збиралося пожертви на пам'ятника Шевченкові в Києві, і тьотя дала мені на те 15 копійок. Я віддав монету збирачеві, молодому студентові з університету. Коли він збирався вписати мое ім'я і прізвище в список жертводавців, я похмуро сказав:

— Не треба.

Він здивовано підняв брови і глянув на тьотю. Тьотя почервоніла. Їй була неприємна ця демонстрація моєї невихованости.

— Чому ж не треба? — запитала вона мене.

— То не мої гроші, я їх не заробив.

— Фе, Іване, як тобі не сором! — вимовила тьотя й ще густіше почервоніла.

Я сидів надутий. Тоді студент поспішив тьоті на допомогу й у присутності учнів виголосив невеличку промову, в якій розповів, що пам'ятник великому поетові буде вся Україна, і на пам'ятник йому жертвують усі, дорослі й діти, ті, хто заробляють, і ті, хто не заробляють.

— Чи може б ти волів витратити ці гроші на цукерки?

— Ні, — сказав я.

Цим інцидент було вичерпано, але тьотя була дуже прикро вражена моїм незрозумілим вередуванням.

Іншого разу я, назбиравши копійок, заощаджених з тих грошей, які тьотя час від часу видавала нам з братом на ласощі, купив у Хаїма складаний ніжик, мою давню мрію, і, залізши в порожню клясу, геть порізав візерунками одну з шкільних лавок у нападі якоїсь несамовитости. Я різав, і різав, і різав, аж поки не зламав крихке лезо. Лише тоді я опам'ятався й побачив, якої шкоди я наробив. Тьотя дивувалася, як угледіла зовсім непридатне до писання на ньому віко лавки, і ніяк не могла зрозуміти, що водило мою шкідливою рукою з ножем у ній.

Але найгірша моя провина, ганебна, просто соромітна, сталася попереднього літа, коли в нас уперше гостювали діти Константина Петровича, тьотіного брата. Як я дізнався від тьоті, він працював учителем співу в якійсь школі у Кам'янці Подільському, але малої платні не вистачало йому на утримання його великої родини, тож він почав шукати більше поплатної праці. Йому пощастило бути прийнятим на службу в поліції, і він переїздив до Бурлуки, сусіднього з Драбатином міста, а тим часом просив

тьотю, щоб вона потримала в себе його трьох хлопців, поки він улаштується на новому місці осідку.

Хлопці були майже нашого віку, і в Петрівцях з їхнім приїздом стало дуже весело. Ми цілі дні гасали по шкільному подвір'ї, ходили купатися на маленьку річку під мостом залізниці на Київ і вигадували всякі, часом і неподобні дурниці.

Одного разу ми гралися в куці-баби, ховаючись по всіх закутках. Я забіг ховатися в повітку, в якій стояли дві бочки з водою на колесах з оглоблями, готові на випадок пожежі в селі. Мені вже давно треба було забігти в одне місце за малою потребою, але за метушнею гри все було ніколи. В повітці я вже не міг витримати і якась нечиста сила підказала мені злізти на бочку й справляти свою потребу в квадратний отвір на верхній її стороні. Так наче не було там якогось кутка чи якого іншого відповіднішого місця! І треба ж було, щоб саме в той момент, коли я сидів верхи на бочці, під відкритий спереду дах повітки ввійшла тьотя з емальованим глеком у руці!

Обуренню її й гніву не було меж. Виявилось, що вона брала воду з тих бочок, як дощову, тобто м'яку, на миття голови!

Вичитавши мені гнівно про мою до неї запеклу невдячність і про мою остаточну зіпсутість, вона заявила, що вже її терпінню прийшов кінець, і як тільки наш батько приїде, вона скаже йому, щоб забрав нас до себе у Варківці.

Прибитий несвітським соромом, застібаючи штани, я вислухав її обурений лемент. Я зовсім і не знав, що вона вживала ту воду на щось. Я уявляв собі, що призначенням тієї води було гасити пожежу і тільки. Але все одно, мені не було й не могло бути виправдання. І я його й не шукав. Як тільки вона, вичерпавши свій гнів, вийшла з повітки, я швиденько, поки ще мое товариство ховалося по кутках, витяг із схову в стрісі невеличку, власноручно зліплену з глини й висушену скриньку з прорізом на заощадження, і, ховаючись поза ріжками, вислизнув крізь дірку в паркані з шкільного двора. Бічною вуличкою вийшов я крадькома за село і як був, босий і без шапки, подався чимдуж до залізниці. Десь у кінці її є Київ, а там, я знаю, живе на Куренівці мій дід, батьків батько. Про те, що до Києва було може й зо сто кілометрів, я не знав і не думав. А хоч би й знав, то іншого виходу мені не було, — тільки йти, і йти, і йти, аж поки не прийду до Києва.

Щасливо ніким не помічений, я проминув дімок колійного майстра Грібова, нашого знайомого, якого ми одного разу відвідували всі гуртом, коли ходили з тьотею в поле по волошки та інші польові квіти. Занурений у свої важкі думки й пильнуючи шпал, по яких я ступав, я і не зчувся, як напоровся на робітничу бригаду Грібова. Колійний майстер побачив мене, я це помітив. Я метнувся вбік, думаючи горою обійти залізницю, що пролягала в тім місці у глибоченькій виїмці. По горі стояли в ряд складені

в стоси штахети, уживані взимку проти снігових завіїв. Пригнувшись, скільки можна було, я скрадався повз ті стоси. Серце в мені калатало. Ось-ось і я вже промину небезпечне місце.

— Стій! — громом гримнуло наді мною, щойно я минув останній стос. Здоровенний чолов'яга вискочив з-за стоса, кинувся до мене і перше, ніж я опам'ятався, він уже цупко держав мене за руку.

— Ану, ходім до майстра, — додав той здоровань і потягнув мене вниз у виїмку.

Грібов негайно вчинив мені допит у присутності своїх робітників, що зібралися навколо нас, раді перерві й зацікавлені незвичайною подією. Помітивши щось, що випиналося в мене під сорочкою в пазусі, Грібов змусив мене витягти на світ Божий мою щадничу скриньку. Вона виявилася розколотою. Це сталося, мабуть, коли я пручався з рук здоровила. Не лишалося нічого, як тільки викинути геть черепки. Грібов з серйозною міною порахував мій скарб.

— *37 капеек чистаганом!* — виголосив він по своєму й зарегавав. — І ти думав, хлопче, на цей капітал жити в Києві?

Тут уже й уся бригада від усмішок перейшла до щирого реготу.

Я не хотів казати їм про мого діда в Києві, не було в тому вже ніякого сенсу. Мене піймано й увесь мій замір провалився з тріском. Тож я тільки стояв, похнюпившись.

Коли їхній жереб'ячий регіт стих, Грібов почав допитуватися, що ж я такого поганого наробив дома, що побоюючись кари, пстився світ за очі.

Ну й як же мені було признаватися, та ще й перед усією цією гурмою розвеселених і готових іржати гевалів, що обступали нас, поспиравшись на свої кирки й лопати? Признаватися в своєму соромному вчинкові? Тоді б уже довелось казати й про те, навіщо тьотя вживала воду з пожежних бочок і тим ще й їй завдати непотрібного сорому. Не бачивши іншого виходу, я вдався до спасенної брехні:

— Я розбив вазу, — сказав я.

Грібов продержав мене коло себе, не спускаючи з ока, аж до кінця робочого дня. Але я вже й не думав тікати. Увесь мій запал пропав, і я думав про те, що мені лишається тільки понести заслужену кару. І я готувався винести її мовчки, зціпивши зуби. Я заслужив її, мені нема виправдання і хай буде, що буде.

Я покійно йшов поруч із Грібовим, коли він провадив мене після роботи до школи. Там він здав мене тьоті, розповівши, як мене піймано, і скоро пішов собі. Але перше, ніж попрощатися, він не втримався від висловлення свого погляду на надмірну суворість моїх батьків:

— Хоч яка вже та ваза дорога, — сказав він, — алеж не можна так жорстоко карати за неї дитину. Може ж він розбив її ненароком, через просту необережність? Ви вже краще не кажіть про те Нестору Павловичу.

Тьотя стримано подякувала Грібову, не розпитуючи про вазу. Тільки коли він уже пішов, вона дала собі волю.

Як же то все вийшло в мене гидко, підло й ганебно. Напаскудити я вмів, але сміливості, щоб щиро признатися у власній нищості, в мене не було. Шкідливий, як кіт, а боягузький, як заєць! Я мовчав.

Охоловши, вона сказала, що батькові не скаже. Її вираз обличчя при тому був точнісінько такий, як сьогодні, коли вона назвала мене ханжею, — думав я собі, доідаючи свій капустак. Скінчивши, я встав з-за столу і підійшов тихенько до тьоті.

То ж була одним одна в цілому світі людина, котра жаліла мене. У ту хвилину я постановив собі, що вже ніколи, довіку не завдам їй і найменшої прикрости.

Тьотя, не відкриваючи очей від книги, спитала:

— Що тобі? — вона вже мабуть усе забула за своєю книжкою.

Томлений розкаянням, я сів на підлогу коло її ніг і поклав свою голову їй на коліна.

Вона відірвалась від книжки, подивилась на мене довгенько, тоді взяла мою голову в свої руки, нахилилась до мене і зазирнула мені в лице. Не треба було нічого казати їй. Вона й без слів прочитала все в моїх очах. Вона всміхнулася, притягла до себе мою голову, поцілувала мене в одне око, потім у друге і сказала:

— Ну, ходім до кухні. Я митиму посуд, а ти витиратимеш.

Бабуся, що ввійшла була до їдальні пізніше, коли вже я сидів за столом, здивовано дивилася на всю цю мовчазну сцену, нічогосінько не розуміючи і старанно розжовуючи м'якушку натертого часником хліба до капустаку своїми голими яснами.

Радісно, з невимовною полегшею звівся я на рівні ноги, почувуючи себе майже зовсім так, як тоді, у Варківцях, після моєї першої в житті сповіді, коли після слів нашого доброго священика: — «Відпускаються тобі гріхи твої!» — мене янголи понесли на крилах, такий я був у той вечір святий і безгрішний. Мені було тоді сім років. Ми верталися з тьотею по вечірні додому, і я не знаю, як вона знаходила дорогу. Навколо нас стояв густий оксамитовий морок весняної безмісячної ночі і дороги зовсім не було видно, тільки зорі світилися в темному небі, мов свічечки в нашій варківській церкві.

II

Ми рідко ходили до церкви в Варківцях. Було до неї далеченько з-під гори, а може були на те й якісь інші причини. Раз або два ми ходили з тьотою до вечірні, до якої скликав нечастий, величний, малиновий гуд великого мідного дзвона на дзвіниці. Вона тоді одягала свій чепурний темний костюм і крилатий темний капелюх з чорною прозорою вуаллю, що її вона спускала на своє гарне обличчя, яке від того робилося ще чарівніше. Ми ставали десь у напівтемному кутку майже порожньої церкви, в якій носився запах ладану і таємничо блимали де-не-де свічки перед благообразними ликами святих.

Одного разу я пам'ятаю себе в тій же високій рубленій церкві у великий мороз, замотаного в бабусину теплу хустку поверх пальта і загубленого в тісному натовпі мережаних по пояску, білих, жовтих і зеленяво-чорних кожухів, що густо пахли овчиною. Було то, мабуть, на Різдво.

У Петрівцях церкви не було, і ми ходили говіти за три кілометри до Городища. Після причастя, розговівшись смачними свіжими бубликами, що їх продавали в церковній огроді огрядні бублейниці, я щасливо забув про гріхи і з головою поринув у свої мирські справи.

Наступного року я вже вчився в драбатинській Городській школі і, живши далеко, аж на Заріччі, не був змушуваний щонеділі ходити до драбатинської церкви, що звалася собором і стояла посеред Базарного майдану, за винятком високоурочистих свят, як, наприклад, «Тезоіменітство Його Імператорського Височества», коли пузатий драбатинський справник учиняв огляд своїм неповорітким городовикам на спеціальній учті чинів поліції перед собором. У Заріччі теж була церква, але я ні разу й не зазирнув до неї. У парку над Водаєм було цікавіше.

Та вже наступного року, коли ми переїхали до Драбатина, щоб нам з братом було близько ходити до школи, щонедільні відвідини церкви стали для нас обов'язком. За невідвідини без поважних причин (і тільки за письмовим поясненням батьків) ставляно четвірку з поведінки, а то був дуже поганий бал.

Ми сходилися вранці до гімназії. Там, у дворі, нас уставлювано по двоє і під наглядом чергового клясного наставника ми в повному порядку йшли до нової великої церкви, що побудувалася одночасно з нашою школою між хлоп'ячою й дівочою гімназіями. У церкві, ще перед початком служби, нас вишикувано в правому крилі кількома рівними лавами, — менші попереду, старші позаду.

Дисципліни пильнував сам директор. Не можна було й поворожнутися. Коли для розваги котрийсь з нас пробував озирнутися назад, на хори, де співала півча, той порушник негайно

ловив на собі колючий суворо-наказуючий погляд нашого побожного директора. Він не минав ні одної служби.

В кінці першої години стояння починали боліти ноги. В кінці другої вже судомило все тіло, потилиця нила, в спині був застромлений кілок.

А вони все подавали свої возгласи, перекликаючись з невтомною півчею, входили й виходили з вітваря, відчиняли й зачиняли царські врата, кадили, кланялись, мурмотіли щось незрозуміле собі під ніс і робили багато чого іншого, завжди того самого, в чому я не спроможний був дібрати якоїсь послідовности чи глузду. Неможливо було там молитися.

Їм прислуговували Смірнов і Маценко в стихирцях, обидва з моєї кляси, подаючи кадила, виходячи попереду їх з товстими свічками в руках тощо. Їм було легше і, мабуть, цікавіше ніж нам, у шерегах. Але я їм ні трохи не заздрих. Я міг заздрити тільки п'яťом гімназістам нашої кляси, що були Мойсейового віровизнання, та Аукштікальнісові, лотішеві з Риги, що був лютеранської віри. Всі вони, щасливіці, могли собі робити що завгодно, поки ми там вистоювали свої обов'язкові тортури.

Різні думки крутилися в моїй голові під час того довгого стояння. Дивлячись на до нудоти вивчені лики святих під безконечно повторювані ектенії, я думав про озерце коло дороги перед варківським березняком, у якому між кущами верболозу водилися водяні щурі, і винаходив лук із стрілами, якими я полював на них у думці. Дивна річ! Те озерце, і ті щурі, і той лук, щораз досконаліший, увижалися мені на кожному вистоюванні в церкві. Наче якийсь рогатий і хвостатий коверзун на цап'ячих ніжках невидимо стояв поруч ізо мною і пустотливо розгортав перед моїм внутрішнім зором ту саму картину в різних варіантах. Не знаю, чому саме мене обрав він для своїх підступів, але, згадуючи сьогодні ті його витівки, я почуваю, що не маю до нього ні крихти зла. За віщо? Був він до мене ласкавий, і тільки він один допомагав мені вистоювати ті тортури.

Коли вже все, слава Богу, кінчалось й ми за порядком підходили до хреста, я ледве спроможний був переставляти задублі ноги.

На щастя, так тривало тільки два роки, поки ми мешкали в Драбатині, у найнятому в коваля Оврама помешканні. На третій рік було вирішено, що ми вже досить великі, щоб могли ходити до гімназії з хутора Ланського, за три кілометри, де влаштувалась у школі тьотя. Батько теж дістав призначення до нової, прилеглої з того боку Драбатина дільниці повітової медичної служби, і ми всі переселились у новий цегляний шкільний будинок у хуторі Ланському. Звідти ми вже не зобов'язані були, через віддаль, щонеділі ходити до церкви, і моя думка знов почала звертатися до Бога. Дивна річ! Я найчастіше згадував Його

не в церкві, а десь насамоті з своїми думками, у лісі чи в полі, чи по дорозі до школи й назад.

Регулярно в свій час надходив Великий піст, а з ним капусняк і думки про гріхи й покуту. Нас сповідав наш гімназійний законовчитель. Сповідь відбувалася в актовій залі. Нас поділяли на групи, по п'ять хлопців у кожній, для прискорення, і кожна така п'ятірка підходила разом до аналою отця Трифілія й разом діставала спільне відпущення гріхів.

Коли надійшла черга на мою п'ятірку, я виступив з ряду. Накриваючи епітрахіллю тільки чотирьох хлопців, священник втомлено звів очі на мене:

— А ти ж чого мнешся?

— Я хотів би сповідатися окремо, отче Трифілію.

Панотець поморщився. Йому треба було висповідати ще понад двісті учнів.

— Ну, тоді стань окремо. Підійдеш, коли я покличу.

Я відійшов набік і в покорі ждав, поки перейшли всі п'ятірки. Тоді отець Трифілій згадав про мене.

— Який же в тебе, сину, тяжкий гріх? — запитав він не без дивування й щирого зацікавлення в голосі, коли я став на коліна перед аналоєм, поклавши два пальці правої руки на чималий срібний хрест збоку евангелія, на яке я схилив своє грішне чоло.

Гріх був усе той самий: я не міг любити свого батька.

Я дістав своє розгрішення, але, дивним чином, воно не принесло мені полегшії того разу, не знаю чому. Чекавши на сповідь, я стояв збоку, і поки повз мене, одна за одною, під епітрахіль підходили всі ті безконечні п'ятірки, спочатку менші, за ними старші, я ловив на собі здивовані погляди, а не раз і глузливі, в яких я читав:

— Дурню ти, дурню!

То була остання сповідь у моєму житті на довгі-довгі роки.

Важкі, страшні сумніви почали закрадатися мені в голову. Як міг усемилостивий Бог допускати тортури мого дитинства? Як може Він вимагати від мене любити мого мучителя-батька?

А тут ще почалася перша світова війна і, після короткої хвили патріотичного чаду, у всіх на вустах, у газетах, у листах з фронту були тільки кров, і смерть, і рани, й каліцтва, й утрати батьків, братів, чоловіків, наречених, коханих. Увесь нижній поверх нашої гімназії й новий будинок городської школи були відведені під лазарети і день-у-день поранені, покалічені солдати були у всіх перед очима. Майже щодня, йдучи повз полотно залізниці до школи чи з школи, ми з братом бачили довжелезні санітарні поїзди з намальованим на вагонах червоним хрестом, повні поранених і хворих, повні мук і горя. Через Драбатин потягнулися возами валки евакуйованих з прифронтової смуги біженців, або

виселюваних і гнаних кудись далеко на схід німецьких колоністів.

Одного разу, холодної пізньої осені, я проходив повз один такий табір з возів, що спинився на ночівлю коло тюрми на Ярмарковому майдані. Чоловіки й жінки різного віку поралися коло возів. Їхні заклопотані обличчя були безрадісні.

Скраю, найближче до мене, коло високого воза стояла молода жінка, повернувшись спиною до пронизливого вітру й трусячись від холоду. Вона колихала замотану в щось тепле дворічну, мабуть, дитину й жебоніла до неї щось. Я не міг розібрати спочатку, що саме, аж поки не догадався, що то було не по нашому:

— Marichen, liebe... Marichen, liebe... — проказувала вона раз-у-раз.

То не було зацитькування. Дитина не плакала. То не була навіть скарга. Але щось було в її голосі безпомічне, щось беспорядно-благальне, неначе вона шукала поради й підтримки в ту холодну змарну ніч, у той бездомний, безпритульний час у маленької своєї Marichen.

Коли я почув це, в мені перевернулося серце. То були німці, наші вороги тобто, але вони такі самі люди, як і ми, і в них було те саме велике людське горе.

То вже не було просте скривдження одного чи двох хлопчиків. То вже не був маленький струмок, а ціла неозора повинь страждання. Вона заливала всю країну і їй не видно було кінця.

— Боже, — молився я, — великий, всемилостивий, всемогутній Боже! Як можеш Ти потурати війні, як можеш терпіти цю велетенську бійню молодих, здорових людських істот? Як можеш Ти дивитися мовчки на це море сліз і горя? Де Ти, Боже? Чи Ти є на Божому світі?

То були страшні думки, і щасливий був Микола, мій брат, який, здавалося, не бачив усього цього, не помічав, беручи життя без надуми, таке, як воно є. Коли батько бив його, він казав мені, ще в сльозах після лупцювання:

— Не буду вчитися! Не буду! На зло йому, татариніві. Не буду вчитися!

Я пробував доводити йому, що, не вчившись, він пошкодить тільки самому собі. Але до нього не промовляла моя логіка. Він мав свою власну логіку і, підхльостуваний ненавистю до батька, він не журився ніякими заповідями і не шукав сповіді в своєму гріху.

Я так не міг. І роздираний своїми страшними сумнівами, я мучився дедалі більше. Мабуть, я стояв тоді на краю поважної душевної недуги.

III

Вилікувала мене й вивела з моїх важких сумнівів, зовсім випадково, одна маленька брошура. Я прочитав її одного дня в хурторі Ланському. Знайшов я її на дні старої, густо запорошеної корзини за димарем на нашому горищі.

То була стара, велика, плетена з лози корзина з одламаним віком. Вперше я побачив її, чи, може б краще сказати, відкрив її існування ще в Варківцях. Стояла вона в найтемнішому кутку горища маленької школи під горою, і тоді ще вона не була дуже запорошена. Навколо неї лежали без ладу покидані, заношені до дірок, старі жіночі черевики з покривленими, стоптаними підборами, пара подертих глибоких калош з жіночої ноги, маленька, колись кокетлива парасолька з обснованими павутинням, ламаними ребрами, зелений надщерблений абажур та інший старий мотлох.

Я познайомився з тим горищем одного дощового дня в перший місяць мого перебування під горою, коли поліз до нього драбиною з кухні слідом за тьотею, що несла нагору велику емальовану миску, повну туго викрученої, щойно випратої білизни.

Горище було тьмяно освітлене двома незасксленими віконцями в похилому даху. Поки тьотя вішала простирали й сорочки на мотузяних ливах, почеплених до кроков і бантин, я пустився досліджувати незвідану територію горища, керований, без сумніву, хоч і в мініятурі, але тим самим непогамовним духом шукання нових відкриттів, який вів колись славного Марко Поло в глибини Азії, а пізніше Васко да Гама повз мис Доброї Надії і Магеллана навколо світу.

Так я думаю.

Знайшлись, правда, деякі дослідники історії людства, котрі відповідно до своєї наперед укладеної теорії, пробували обнизити безстрашний пригодницький дух великих мандрівців указівкою на те, що їх до їхніх небезпечних подорожів за межі знаного світу штовхала, мовляв, жадоба наживи й золота. На доказ своїх низьких припущень вони навіть наводять цифрові викладки про кількість золота, вивезеного Колумбом з Вест-Індії, й з олівцем у руках підраховують, наскільки подешевшало золото в Іспанії після відкриття Америки.

Може це й так. Може якась частка правди і є в цих твердженнях. Проте мій розум бунтує проти цілковитого заперечування шляхетніших, романтичніших спонук у діях тих, хто відкрили Європі заокеанські країни. Мені здається підозрілою ця вся балачка про золото і тільки про золото. І я запитую себе, чи не походять ці твердження від тих, кому в усіх діях людських вчувається тільки металевий дзвін золота чи сухий шелест банкнотів, у душі яких навіть на вигляд краси й невинности вини-

кає тільки одно почуття, яке вони цілком вкладають у найзмістовніше для них слово: скільки? Скільки золота чи банкнотів треба викласти на бочку, щоб обіймати її? І чи не подібні вони до того, чю душу, за свідченням Гоголя, мов хробак, обвиває вічна думка про золото? Тільки, на відміну від Гоголя, я думаю, що індивіди з такою душею трапляються серед усіх рас і народів.

У кожному разі я не шукав золота на горіщі школи у Варківцях.

— Тьотю! Що в цій корзині? — спитав я з свого темного кутка.

— А-а, там? Там тільки старі журнали й різні папери. Нічого цікавого там нема. Ти краще вилізъ звідти, бо забруднишся і наберешся павутиння.

На цьому того дня й скінчилося.

Але мене не переставала інтригувати стара корзина. Вона манила мене, як манив колись капітана вітрильної шхуни невідсліджений острів на далекому обрії. Досліджуючи незвідані каньйони варківського провалля (в яких я шукав також, признаюся, і золота), я думав про стару корзину.

І ось, одного дня, ніким не помічений, я ще раз зліз по драбині на горище й навшпіньках, з найбільшою обережністю ступаючи босими ногами, щоб мої кроки не почули внизу, в кімнатях, я пройшов по балках стелі до таємничої корзини.

У ній, на мій тодішній погляд, я не знайшов нічого таємничого. У корзині справді, як казала тьотя, був різний паперовий мотлох, одірвані палітурки, старі газети, обв'язані мотузкою більші й менші пачки листів, розрізані поштові коверти з штемпльованими зеленими, жовтими й фіялковими марками, з адресами, писаними різною рукою, але майже завжди однакового зразка, за модою того часу:

Е. В. Б.

Мадемуазель

Е. П. Тарасевичъ

На деяких ковертах, замість літер Е. В. Б., красивим каліграфічним почерком, з кучерявими закруктами, були виведені повністю слова:

Ея Высоко Благородію.

(Ініціали перед прізвищем походили від російської форми її ім'я й по-батькові — *Евдокія Петровна.*)

Листи мене не цікавили. Але в журналах, серед яких найбільше було примірників «*Нивы*», були малюнки, і я почав їх розглядати. За цим цікавим заняттям минуло зо дві години. Я зголоднів. Тоді з тією ж самою обережністю я підійшов до чотирикутної дірки в стелі, що вела вниз, і вичекавши, поки в кухні не буде нікого, швиденько зліз додолу й потихеньку вийшов надвір. Там я обтрусив з себе павутиння і вернувся до хати забруднений не більше, ніж звичайно.

Я вирішив зробити таємницю з своїх одвідин горища, тим більше, що тьотя не хотіла б, щоб я рився в тій корзині. Це рішення поставило мене, правда, в не дуже зручне положення, в якому доводилося брехати. Але провалля було недалеко, і можна було валити все на нього.

Після того, кожного літа, поки ми жили в Варківцях, я не раз робив свої потаємні вилазки на горище. Вони ставали дедалі частіші по мірі того, як я ставав грамотніший. Я дедалі глибше розкопував корзину, і знахідки мої ставали чимраз цікавіші.

Мене не цікавили більші й менші брошури в корзині, бо в них не було малюнків. Але на самому дні знайшлося кілька книг. З них дві були в гарних оправах, з малюнками, власне портретами авторів. Вони й привернули до себе мою увагу найбільше. Я розкопав їх у різні часи. Найперше я відкрив ту, що називалася «Чтець декламаторь». В ній були вірші. Деякі з них я знав, бо ми вчили їх у школі. Але були й такі, яких я не знав. Наприклад: «Отрѣчемся отъ стараго міра, отряхнемъ его прахъ съ нашихъ ногъ».

Справжнім відкриттям для мене була друга, подібна до першої оформленням, але цілком відмінна від усіх книжок, які мені доти доводилося бачити. Її назва була «Розвага».

Ось я розкриваю її вперше і бачу мініатюрний портрет чоловіка в шапці й кожусі, пошого й водночас не пошого на варківських козаків. Йому десь так із сорок років. Чималі обвислі вуса. Бисоке чоло. Великі всепроникливі, всерозуміючі очі.

Під портретом вірш: «Розрита могила».

Дивно! Чому так? Чому не «Разрытая могила», як у всіх інших книжках? Та ы зовсім нема в цій книжці. Нема також ятя, фіти (е), іжиці (v), твердих знаків. Натомість е кілька небачених літер. Як їх вимовляти?

Читаю далі:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За-що тебе сплюндровали *),
За-що, мамо, гинеш?

О, я вже бачу, як це треба читати. Вертаюся до заголовка «Розрита могила», ще раз перечитую його. О, це легко! Треба тільки читати и як ы. Ану ж ще раз про той світ тихий:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!

Зупиняюсь. Україно? Ні, мабуть — не зовсім так. І з двома крапочками над ним мабуть не помилка, я натикаюсь на цю літеру раз-у-раз. Як же її вимовляти?

*) Старим правописом.

Побачу далі. І далі листаю книжку:

Ніч похмура над містом стоїть.

Стоїть. Не «стоитъ», а стоїть. Ось воно що! У цій книжці не так, як нас учать у школі. Не так, як говорив Сур, телеграфіст Плоткін, колійний майстер Грібов.

Не так, як говорить тьотя, як говорить батько до неї або до доктора Лебова, коли той приїздить раз або два на рік інспектувати варківський медичний пункт у нашій хаті над ставком.

У цій книжці стоїть так, як говорять мої товариші на ставку й під горою. Як скандують образливі вірші хлопчаки, котрі не люблять паничів. Як співають варківські дівчата. Як дід Насик розповідає свою зворушливу історію бідолашної Красної Дівичі, відданої на потраву лютому Цареві-Змію, щоб не хапав людей. За неї заступається святий Георгій Побідоносець і своїм мечем одна за одною відрубає голови стоголовім потворі.

Так само говорила до мене тьотя Гапочка. Так само говорить бабуся, тьотина мама, хоч і трошки чудно, не зовсім так, як у Варківцях. Так може говорити й тьотя, я знаю, тільки вона чомусь уникає так говорити. І так говорить мій батько до баби Насички та до своїх пацієнтів, — обмотаних хустками бабуся, молодий у едwabних очіпках, статечних чоловіків, несміливо-мовчазних хлопчиків і дівчаток. Ось вони входять до батькової приймальні, а водночас і кухні, здимають шапки, якщо вони мужеська пола, одвіщують церемонний уклін і церемонно зачинають свою скаргу на болячки, виразки, біль у попереду тощо не ними заведеною ввічливою формулою:

— Оце прийшла до вашої милости з ногою...

Так говорили й Каїн і Авель, як стояло на афіші, хоч насправді їх звали Антін і Калістрат. Вони були рідні брати і посварилися на смерть за батьківську землю в тій «кумедії», як казали в Варківцях, що приїхала була звідкілясь і дала свою виставу у величезній клуні багатого козака Пиндича, на Зарудці, по той бік ставка.

То була незабутня, чудесна кумедія. Вся клуня переживала сварку навіжених братів. Усі глядачі і я з ними сміялися й плакали не раз на протязі дії і всі, як один, здригнулися з жаху, коли Калістрат убив Антона. Ще з самого початку, як тільки розсунулася завіса, я дивувався, захоплювався й не міг зрозуміти, звідки в клуні взялася сільська вулиця, хати й небо. Чи вони прорубали задню стіну клуні? А після перерви село й вулиця зникли, неначе їх вітром змело, і то вже була середина хати. Як вона вибудувалася так скоро?

То не була, я думаю, маня, як сказала, вжахнувшись і хрестячись, баба Насичка, що сиділа поруч зі мною. Я був схильніший думати, що то була тільки чудасія, як вигукнув, побачив-

ши переміну сцени, дід Насик, ще й тюкнув. Він теж був там, у тій клуні.

І я так залюбки говорю, і я вже знаю, як треба читати «стоїть» і як треба вимовляти «Україна», тобто тихий світ, милий край, що гине за віщось, за віщось сплюндрований.

Ану ж, що там далі?

Ніч безока над містом стоїть.
Візники, пішоходи, майдан...
Дрібно сіється дощ. Хлюпотить.
Світло гасне і знов миготить
Крізь туман.*

Бачу, ясно, яскраво бачу. Я ще ніколи не жив у великому місті і тільки раз побував у Києві з батьком, коли він щойно приїхав був з війни. Але то було весною. Тепер там холодна, мокра осінь. Ніч.

Попід стінню мов тінь я снуюсь,
Наче злодій скрадаюсь у тьмі,
Ока людського, світла боюсь,
Бо я раб,
І ганебно хилюсь
У ярмі.

Це так, як я хилюсь перед моїм батьком. Як покірні воли хилять свої шиї в ярмі.

І ось чуються звуки. Десь грає скрипка. А я...

Уночі під дощем,
Загорнувшись плащем,
Я ловлю, я хапаю ті згуки,**)
А вони все ростуть,
Мое серденько рвуть
І клубочуться в нім,
Як гадюки.

Боже, як мені жаль того чоловіка й самого себе! З очей моїх ринуть струмені сліз, і літери розпливаються крізь ту воду, але я читаю:

Скрипонько-зрадонько,
Люба принадонько,
Тихо, помаленьку грай.
Серця самотнього, серця скорботного
Вкрай не вражай.

*) З поезій Миколи Вороного.

***) В оригіналі — через «г».

Може поет і не хотів того, але мое серце вражене вкрай. Я сиджу над розкритою книжкою в самоті напівтемного горища, плачу і думаю, що як виросту, то неодмінно навчуся грати на скрипці, щоб люди, слухаючи, плакали й веселились, як веселяться вони на весіллях, на яких я вже побував у Варківцях, де грає до танців скрипка і бубон вибиває веселий такт.

Після цього, облегшений щойно пролітою зливою сліз, я перегортаю книжку далі. І ось ще інший вірш:

Арістотель мудрець Олександра навчав
І такий йому вірш у альбом написав:
«Більш ніж меч і огонь і стріла і коса
Небезпечне оружжє жіноча краса...» *)

Ага, я знаю, що таке — жіноча краса. Це така непоборна краса, як у нашої тьоті.

І читаючи далі про те, як красуня осідлала чоловіка, я, несподівано для самого себе, уявляю собі тьотю верхи на моєму батькові. Вона підганяє його лозинкою, а він гарцює, мов баський огир.

Кумедна думка! Я такого ніколи не бачив. Але мені здається, що коли б тільки вона моргнула, він би негайно покірно підставив свою спину. А потім ще й вистрибував би, як наш вороний жеребчик, коли його, щоб не застоявся, виводжувано з стайні.

А я? Чи вистрибував би? Коли б, скажім, Варка, молодша Маркова сестра, з якою я граюся над ставком, осідлала мене? Смішне питання! Але, подумавши трохи довше, я вже не був певний, чи не вистрибував би. І вже якесь невиразне передчуття починало ворухитися в мені, дев'ятирічному хлопчаківі, і воно казало мені й нашіптувало, хоч я й не хотів тому йняти віри, що й я вистрибуватиму, коли прийде мій час.

Я закриваю книжку, кладу її знов у її таємний сховок, на сам спід, і засипаю паперами, затираючи свої сліди. Тоді крадькома вислизаю вниз. Я дуже голодний.

— Де тебе носило так довго? — питає тьотя. — Ми вже давно пообідали.

— У проваллі, — кажу я, не дивлячись їй у вічі. Бабуся вже наспає мене борщу в тарілку.

Так стара корзина навчила мене чогось зовсім несподіваного, але захоплює гарного. Такого не навчають у школі. Такі книги ховають на дно старої корзини в найтемнішому кутку на горищі, ще й присипають паперовим мотлохом. Відчуваю, що це не дурно, що це — велика таємниця. Це моя таємниця, але й ще чиясь. Це — тьотина таємниця. І я присягаюся сам собі, що ніколи її не зраджу.

*) Початок «Пригчі про красу» Івана Франка.

Тільки одній людині в цілому світі, Семенові Пулинцеві, мому сусідові по шкільній лавці й вірному другові, під страшною присягою берегти її свято, я довіряю її, та й то тільки частково. Я не розповідаю йому про книжку «Розвага» і де вона є, але пишу для нього вивчені на пам'ять вірші про милий край Україну, про скрипоньку й про жіночу красу. За одну тільки лекцію навчаю я його нової, легкої грамоти і ми розпочинаємо між собою таємне листування нашою мовою, пишучи про що тільки нам наверзеться. Наші коверти, роблені власними руками з розлінійованого «в три косих» аркуша, вирваного з шкільного зошита, ми запечатуємо хлібним м'якушем замість сургуча й адресуємо:

Й. В. Б.

Ім'я і прізвище.

Й. В. Б. треба читати: «Його Високо Благородію». Це вже я запровадив таку моду, кажучи, що так усі адресують листи.

Поступово, за кілька разів, я прочитав ту «Розвагу» всю, від палітурки до палітурки, і майже все переказав своїми словами Семенові.

На цьому й обірвалося моє знайомство з скарбами старої корзини в Варківцях. Потім ми переїхали за вже відомих читачеві обставин у Петрівці, де вішано білизну в дощ у пожежній повітці. Не лазив я на горище й у найнятій хаті в Драбатині. І потроху я став забувати про ту корзину.

У хуторі Ланському вже не було ні пожежної, ні якої іншої повітки в шкільному дворі, і справу розвішування білизни на горищі в дощ доручалося мені, як дорослішому. Горище там було велике й порожнє, але одного разу я випадково виявив, що вона стоїть за димарем, знайома стара корзина. Навколо вже не було ні парасольки, ні калош, ні черевиків, ні давнього мотлоху, а тільки сама вона, моя стара добра приятелька.

Я не роздумував, як і чому вона опинилася там. Я тільки зрадів їй. Я підійшов до неї, здійняв її одірване віко, вже добре запорошене осілою за сім років курявою, й почав оглядати старих друзів. Вони всі були там. І тоді мені попалася на очі брошурка, яка того дня перевернула мій юнацький світогляд.

Я не помітив її свого часу в Варківцях тільки тому, що в ній не було ніяких ілюстрацій і назва її нічого мені не промовляла. Її й брошуркою можна було б назвати хіба з натяжкою. Було то те, що англійською мовою зветься folder, «складанка», як перекласти, тобто складений удвоє аркуш паперу, що в такому вигляді має чотири сторінки. Сторінки цієї складанки були формату вісімки. Перша сторінка була титульна, з назвою вгорі чималими літерами з двох слів і з цифрою 1905 внизу сторінки. *)

*) 1905 — рік першої російської революції, коли з'явилася була можливість видавати друковане слово без цензури.

меншим шрифтом. Останні три сторінки були густо задруковані дрібним шрифтом.

Її назва була — «Свобода совѣсти», російською мовою.

Я прочитав її. Написана вона була популярно, легко зрозумілою мовою, але я вичитав у ній такі нечувані думки, такі нові для мене, що я перечитав її вдруге і втретє, а потім довго сидів на корзині, роздумуючи.

Я довідався з неї, що не тільки я сумніваюся в Божому існуванні, а є й було у всі часи й серед усіх народів багато людей, які думали, що світ постав і існує без ніякого втручання Вищої Сили. Такі люди зовсім не були якісь виродки чи потвори, як те я вже починав був думати про себе. В складанці наводилося імена давньогрецьких філософів, що заперечували існування богів і надприродних сил, згадувалося Вольтера, Спінозу й інших філософів-вільнодумців новітніх часів. Вільнодумці, як запевняла брошурка, були такі ж самі нормальні люди, як і всі інші. Серед них могли бути добрі або злі, милосердні або жорстокі, моральні або неморальні люди, однаково, як і серед тих, хто вірять у Бога або удають, що вірять.

Тільки становище цих людей у сучасному російському суспільстві за існуючих законів, що вимагали від кожного й кожної приналежності до однієї з визнаних релігій, бувало часто нестерпне й понизливе, коли вони бували змушувані брехати, подаючи за себе анкетні дані, або піддаючи себе й своїх дітей різним релігійним церемоніям, як вінчання, хрищення тощо, у святість яких вони не могли вірити.

Наприкінці складанка закликала всіх, кому дорога свобода людини, віруючих і невіруючих підданців Російської Імперії, домогатися встановлення в Росії повної свободи совісті для віруючих і невіруючих, запровадження цивільної реєстрації шлюбів, смертей і народжень для тих, хто визнають себе вільнодумцями, і зрівняння їх в усіх правах нарівні з визнавцями тієї чи іншої релігії.

Того разу я злазив з горища зовсім іншою людиною, ніж та, що всього годину перед тим бралася по драбині нагору туди, вішати білизну. Того вечора, лягаючи спати, я вперше, скільки себе пам'ятав, не перехрестив подушки й не перехрестився сам. Молитов я вже й так давно не читав.

Микола, мій брат, що спав зі мною разом ув одному розкладному ліжкові взимку, бо другого не було, а на підлозі спати, як це звичайно робили влітку, було холодно в цю пору року, — він, мабуть, і не помітив ніякої зміни в мені. Його не цікавили справи, що виходили поза практичні інтереси.

Того вечора я ще не був вільнодумцем у повному сенсі того слова. Але думка моя, звільнена з пут, що до того дня оковували її, почала інтенсивно працювати, оцінюючи й переоцінюючи

мої переконання. І незабаром я побачив себе, свого батька, мої взаємини з ним і з іншими людьми — у зовсім іншому, новому світі.

Здавалося, навколо мене поволі розвалювалися невидимі стіни тісної тюрми, в якій я просидів усе своє життя, і я виходив на широку волю. Я ставав новою людиною, що починала дивитися на світ новими очима. Я починав вірити в себе і в свої сили і сміливо дивитися в своє майбутнє.

IV

На цьому місці, я думаю, мені слід ще раз, на короткий час бодай, вернутися до Петрівець, де відбулася одна важлива подія, розповідь про яку, я надіюся, хоч у якійсь мірі допоможе мені виправити досить покручену історію моєї родини.

Шлюбнорозлучна справа мого батька довгенько пролежала в духовному суді Полтавської єпархіяльної консисторії, що відала цими справами православної людности. Три рази призначалося їй розгляд, але одна з сторін, — моя мама, — ніколи не приїздила за викликом на суд. Нарешті, вже заочно, її визнано було винною в порушенні шлюбної вірности, і мій батько дістав право одружуватися вдруге. Моя мати, як винна сторона, була позбавлена такого права. На неї накладено було так звану епітемію на 10 років, тобто кару покаяння. Протягом цього терміну щороку на сповідях вона повинна була каятися в гріхові перелюбства. Вона була релігійна людина, як я довідався пізніше, і ця кара мусіла завдавати їй чимало моральних тортур. Вона також прирікала їй на життя з чоловіком, якого вона любила, в якомусь законом не визнаному й не зареєстрованому шлюбі, що був негожий і сороміцький в очах тодішнього суспільства.

Незабаром після того, як батько виграв цю свою справу, пішли чутки в Драбатині, що фельдшер у Варківцях збирається повінчатися з учителькою, що донедавна ще працювала в тому ж селі. Коли це дійшло до доктора Лебова, він написав увічливого листа до панни Тарасевич, учительки в селі Петрівці, з пильним проханням зайти до нього в кабінет за першої ж нагоди її приїзду до міста.

Доктор Лебов був старий лікар, найстарший становищем доктор у місті, дуже шанований і люблений у Драбатині й його околицях, і вона думала, що він хотів поговорити з нею про заходи запобігання поширенню епідемічних хвороб серед учнів або про щось до того подібне.

Коли вона сіла на його запрошення в крісло перед його столом, доктор Лебов, після коротенької розмови про те, про се і про ніщо, запитав її, дивлячись їй просто в вічі крізь свої окуляри в золотій оправі:

— Пробачте мені, що я запитаю вас про це, панно Тарасевич, але я хотів би знати: чи правда те, що ви ніби збираєтеся вийти заміж за фельдшера у Варківцях, пана Сагая?

Вона почервоніла.

— Ах, це? Так. Це така приватна особиста справа, що я здивована, докторе...

— Ну, ну, панно Тарасевич, — перебив її старий. — Тому ж то я й просив вас на початку пробачити мені. Але я лікар, як ви знаєте, і мій лікарський обов'язок велить мені попередити вас...

— Попередити, докторе? Про що?

— О, не будьте такі нетерплячі, панно Тарасевич, прошу вас. Повірте мені, що я дію в найкращих ваших інтересах. Чи ви... Чи він розповідав вам, що його здоров'я... не зовсім у порядку?

— Так, я знаю. В нього є нервова недуга, він казав мені. Алеж...

— Одну хвилиночку, прошу вас, — перервав він її знов. — Я був його лікарем, я лікував його.

— Ну, і-і... що ж?

Доктор Лебов глянув на неї. Вона червоніла, видимо почувуючи себе ніяково.

— Його недуга невилікувальна.

Вона спустила додолу очі.

— Послухайте мене, панно Тарасевич. Ви молода і вродлива дівчина, дуже вродлива, я б сказав...

Вона протестуюче глянула на нього.

— Не дивіться на мене з таким докором. Я старий чоловік і кажу правду. Ви не можете знайти щастя в шлюбі з ним. Його майбутнє моторошне.

— Яке ж воно? — запитала вона, ледве спроможна ворухити губами, майже пошепки.

— Поступове, але невпинне паралізування тіла. І в остаточному наслідку — божевілля.

Настала могильна павза.

— Як називається його недуга, прошу вас, докторе? — спитала вона нарешті, видимо силуючи себе говорити, все ще з спущеними додолу очима.

— Це є одинока річ, якої я не можу вам сказати, на превеликий жаль. Моя професійна етика забороняє мені розповідати про таємниці моїх пацієнтів. Але ви не можете мати з ним дітей. Коли б вони знайшлися, вони будуть психічно й фізично хворі з народження і, якщо не помруть рано, то стануть горем для своєї матері і тягарем для суспільства. Ні одна жінка в світі не може бути щаслива в шлюбі, не маючи дітей, або маючи неповноцінні діти.

Вона сиділа, не рухаючись. Доктор вів далі:

— Послухайте мене, прошу вас. Облиште вашу думку про одруження з ним. Ви молода особа. Одного дня ви напевне зустрінете іншого чоловіка, вартого вашої до нього прив'язаності й любови, якому ви зможете сміло довірити ваше майбутнє.

Доктор ще кілька хвилин говорив усе в тому ж самому дусі. Потім він замовк, думаючи, що виклав усе, що тільки міг, і що справа вже цілком ясна.

Коли він скінчив, вона вже була цілком спокійна, обличчя її було нормальної барви, її збентеження минуло. Рішучість прозираєла з її впевненого погляду, і докторові досить було тільки раз глянути на неї, щоб знати, що вона вже зважилася. Але він ніколи не ждав того, що вона йому сказала:

— Дякую вам, докторе Лебов, ви зробили те, що було найкраще на вашу думку. Ваш намір був шляхетний. Ви цілком переконали мене. Я виходжу заміж за фельдшера Нестора Павловича Сагая.

Доктор зробив нестримний рух, різко вихилившись уперед у своєму фотелі.

— Так, ви переконали мене, що мій шлюб буде саме того роду, якого я бажаю. Я не маю найменшої охоти мати своїх власних дітей, бо діти в мене вже є. Це — два покинуті хлопчики з його першого шлюбу. Якщо майбутнє їхнього батька справді таке похмуре, як ви його змалювали, тоді страшне майбутнє чекає на дітей, якщо... якщо я не вийду заміж за їхнього батька й не врятую їх. У противному разі з них, цілком певно, вийдуть понищені в зародку людські істоти. Він уже досі позатуркував би їх, коли б не я. Він катує їх, — знаєте? Я не можу його дуже обвинувачувати за це, бо я знаю, що це тільки наслідок його власних страждань. Люди розповідають мені, що він був чудовою людиною і добрим батьком, коли був здоровий.

Вона помовчала. Доктор теж не вимовив ні слова.

— Ось яка мета мого майбутнього шлюбу: я хочу стати їхньою матір'ю не тільки фактично, як я є нею тепер, але й по праву, перед законом. Я не хочу, щоб друга жінка, якій трапилося стати їхньою матір'ю фізично, щоб вона з'явилася одного дня й заявила про свої права на їх, на дітей, яких я виховую, як тільки я спроможна найкраще.

Вона помовчала знов, дивлячись кудись, немов бачучи в далечині якийсь інший світ. Доктор не ворушився.

— А ви ж знаєте, докторе, що земля приречена вмерти колись у кінці, коли сонце випромінить усю свою енергію, через кілька наступних епох. І людська раса тоді вимре. Це неминуче. Чому б же я, як думаюча істота, мусіла бути так нерозумна, щоб давати життя своїм власним дітям, щоб моє потомство було засуджене на жахливі муки під час останніх віків існування землі?

Вона значущо глянула на доктора, але побачивши на його

обличчі тільки крайнє здивування, продовжувала, вже іншим тоном:

— То правда, це майбутнє ще дуже далеке. Але ж воно неминуче. Наука ні на крихту не має сумнівів щодо цього. Тож чи не буде справді мудро й шляхетно допомогти двом покинутим дітям стати на власні ноги, якщо в якоїсь жінки є материнські почуття?

Вона підвелась. Очі її сяяли.

— Прощавайте, докторе. Дякую вам щиро!

Доктор все ще був позбавлений дару слова, коли вона простягла йому руку для короткого потиску й повернулася до дверей. Зоставшись знов сам у своєму кабінеті, він, нарешті, здобувся на мову:

— Що за несусвітні речі, — майже простогнав він і з сумом обвів очима кабінет. Він навіть смикнув себе за вуса, немов щоб пересвідчитися, чи не спить він, часом. Потім, неначе бажаючи переконати себе ще раз, пробурмотів:

— Дурниці, чисті дурниці! — і підводячись з крісла, несхвально похитав головою. Він трохи постояв, роздумуючи. Тоді враз ляснув себе долонею по лобі:

— А-а, пригадую. Я десь читав це варнякання про ще один, уже науковий кінець світу. Це толстовщина! Ай-яй-яй! Мудрий був чоловік, а яку дурницю бовкнув! От як часом талановитий і впливовий, з найкращими намірами чоловік може завдати незліченного лиха. Та ще й кому? Своім же палким прихильникам і поклонникам. А-а, — простогнав доктор. — А все через свої нестримні висловлювання, через оту свою пристрасність повчати!

Старий доктор не помилився. Щось дуже подібне до того «варнякання» можна було прочитати в моралістичних еляборатах старіючого графа Лева Толстого. Він помер усього з пару років перед тим, але лишив по собі тривалий вплив на уми багатьох російських читачів.

Ось так воно й сталося, що одного ранку в Петрівцях, коли тьоті вже зо два дні десь не було, бабуся дала мені в руки кошик і гроші й звелла сходити до Городища й купити там у «марнопольці», як вона сказала, пляшку горілки.

То було з усіх поглядів не звичайне доручення. Поперше, ніколи доти в бабусі не було грошей, крім хіба кількох мідяків на свічку в церкві та на милостиню старцям на паперті. Але й то бувало рідко. Подруге, горілки в нас не пили й не тримали в хаті. Тільки на уставленому папушниками та іншими великодніми печивами й стравами святковому столі, як і на Різдво, з'являлося кілька пляшок з різними винами, а серед них біліла й пляшка казенної горілки, та й те тільки про людей.

Дивуючись, яка б то могла бути okazія, я рушив у подорож. Навпростець було до Городища значно ближче. Стежка йшла

долиною, повз луг. Було це десь так чи не в серпні, луг був сухий, і ніщо не розважало мене дорогою, крім моїх власних думок.

Під Городищем якраз будувалося новий залізничий міст через Гнилу Виржицю, і я довгенько простояв там, захоплений видовищем людського мурашника, в якому кипіла спорудна праця. Мою увагу найбільше притягала парова баба, що, пихкаючи, підіймала по рейках угору важенну чавунну довбню, яка потім, зірвавшись, з гуком убивала в дно річки товсту палю. Ряд уже вбитих паль стирчав у дні Гнилої Виржиці, і теслярі, мов мурашки, снували по риштуваннях між ними, стукаючи молотками, тешучи сокирами тощо. Стояв збудливий робочий гук. Усе було незвичайне й захоплююче.

Довгенько так потривало, коли це, опівдні, мабуть, парова баба пронизливо засвистала і все, мов на помах чарівної палички, стало, припинивши працю на обід. І добре, що так сталося, бо я був би простояв там до вечора, коли вже й монополька закрилася б і довелося б іти додому з порожнім кошиком.

А так я сходив у Городище і знайшов монополька. Вона була майже навпроти церкви, з зеленою вивіскою, по якій, під двоголовим орлом, чорними літерами стояло: ГОСУДАРСТВЕННАЯ МОНОПОЛЬНАЯ ПРОДАЖА КАЗЕННАГО ВИНА. Можна було дивуватися, чому там писалося про вино, бо в монопольці продавалася тільки горілка. Крізь кватирку в заграбованому вікні я купив свою пляшку, поклав у кошик і пішов додому. Але навпроти мосту, де вже гупала баба, як став, так і простояв, мов заворожений, майже до вечора, поки знов пронизливий свисток не сповістив про кінець робочого дня.

Я прийшов додому вже пізно, майже зовсім поночі, але в дворі побачив батькову бричку і випряженого з неї нашого вороного жеребчика. Батькові відвідини ніколи не викликали в мені радісних почуттів, тож, похнюпившись і намагаючись ступати якомога тихше, я з коридора повернув праворуч, до кухні. Бабуся була там.

— А де-сь так довго швендяв, штурпаку ти їден? — привітала вона мене з докором і радістю водночас, що я таки прителіпався нарешті.

— А тьотя дома? — запитав я замість відповіді.

— Вдома. Але вона вже тобі мама, сьогодні вони звінчалися в Дабратині.

Ага, он чого мене посилали по горілку, — подумав я. Проте ні гостей, ні відвідувачів не було. У тьотіних кімнатах теж було тихо. Ніхто звідти не виходив, і я цьому був щиро радий.

Роздумуючи про те, як же воно тепер буде, я подався до клясної кімнати, де ми спали з братом на маті, а бабуся на своїй розкладушці, бо ще був час літніх вакацій. Мій брат сидів там тихесенько, як мишка. Ми мали з ним нараду пошепки й прийшли до

одноголосної думки, що мало б бути добре, бо тепер уже тьотя нас не покине й не відішле до батька.

На другий день теж не було ні відвідувачів, ні весілля, тож горілка, мабуть, ні нащо не придалася. Вже пізенько вранці увійшов до нас у клясне приміщення батько, одягнений по-святковому, хоч то був і будній день, чепурно підстрижений і з гарно підрізаною борідкою, як на портретах Миколи II, що він її запустив, поки ми жили в Петрівцях. Він звелів нам чисто вмитися й поодягатися в наші святкові вбрання, а тоді піти до тьоті в кімнату, поцілувати її в руку і проказати таке:

— Поздоровляємо нашу дорогу маму з законним шлюбом.

То було трудно, назвати її вперше мамою. Якось не повертався язик. І ми не змогли доказати батькову формулу до кінця. Ми насилу спромоглися видавити з себе занепадлими голосами:

— Поздоровляємо нашу маму...

Далі в нас не стало духу.

Вона не виглядала святково, напівлежачи в кутку старої канпки в своєму ясноблакитному пеньюарі й тюрбаном пов'язаній того ж кольору хустці. Рука її лежала на поручні канпки й була холодна і мов нежива. Ми ніколи доти не цілували її в руку. Вона не дивилася на нас. Лице її було відвернуте вбік під час усієї цієї церемонії, воно було втомлене, з слідами недавніх сліз, очі були трохи запухлі, губи кривилися гидливо. Ми раді були негайно вийти з її кімнати, і весь той день лишився в моїй пам'яті з почуттям чогось навіки втраченого.

Чи була їй неприємна та вся затіяна батьком процедура з цілуванням руки? Чи може мучив її пізній жаль за своїм вільним дівочтвом? Чи не жалкувала вона гірко про свій безповоротний крок після нелюбого, мабуть, досвіду першої шлюбної ночі?

Того я не міг знати.

Незабаром настали зміни. Ми переїхали назад у Варківці, до школи під горою, де вже став мешкати й батько. Я успішно склав іспит і вступив до городської школи в Драбатині і став жити під час шкільного року на Заріччі. Батько продав чорного жеребчика, бо тьотя, тобто мама відтепер, боялася баских коней, і купив молоду, щойно об'їжджену, сіру-в-яблуках, плоху лошицю Машку.

Але тьотя, що її ми поволі звикали кликати мамою, лишилася та сама. Толстой чи не Толстой, вона була мрійниця, її думки були далекі від життєвої дійсності. Увесь свій вільний час вона проводила за книжкою. Вона не цікавилася вишиванням чи плетінням, як інші жінки. Проте вона любила рушники, вишиті в українському стилі, і навішала багато їх навкруги картин у її двох охайних кімнатах, які вона прибирала майже щодня, не дозволяючи й порошині сісти на речі навколо неї. Другим улюбленим заняттям її було варити влітку варення, і вона мала їх

кільканадцять сортів у буфеті, бо любила частувати гостей чаєм і варенням на їх вибір.

Її поривання були такі ж чисті, як і її звички. Вона ненавиділа нечесність, недбальство, облудність і брехливість. Вона була донька бідної вдови, що заробляла собі на життя важкою фізичною працею в тому маленькому містечку Ямполі, де її дочка, Докія, виросла. Але, дивним чином, панна Тарасевич, бідна вчителька сільської початкової школи, мала в своїх звичках дещо з упереджень багатого російського великопанства. Вона, мабуть, набула цього, зачитуючись російською літературою, що в більший своїй частині була літературою байдикуючої знаті, погірдливої до фізичної праці.

Так одного разу, тільки почавши вчителювати, коли її мама ще не жила з нею, вона просиділа два дні майже без краплини води в хаті, бо стара сторожка (прибиральниця) була ті два дні відсутня. Їй здавалося негожим для вчительки витягти відро води з криниці навпроти школи по той бік дороги. Вона б це радо зробила сама, але коли б була певна, що її ніхто не бачить.

Також на її думку було нижче гідности освіченої людини брати участь у купівлі й продажу заради прибутку. «Гендляр», — слово, яке вона прикладала до купців і крамарів, — було лайливе в її мові.

Вона розуміла мене краще за батька й намагалася бути справедливою до мене. Одного разу я загубив черевики, — подія цілком незбагненна для мого батька, хоч вона й була зовсім проста. Черевики були новісінькі, і я взув їх тільки того дня, коли мав скласти перший письмовий іспит до драбатинської городської школи. День був хмарний, і коли я вже йшов після іспиту додому, сім кілометрів від міста, пустився дощ. З найпохвальнішим наміром зберегти їх, я роззувся, зв'язав до купи шнурки і, підчепивши пальцем, поніс. Два рази доводилося мені сідати під вербами край дороги, перечікувати рясний дощ. Тоді я клав черевики поруч із собою.

Моя голова була повна думок, у мені ще буяло іспитове збудження й уява моя знов і знов малювала переді мною видиво великого шкільного двору вранці, перед іспитом, повного гамірливої біганини нестримних міських хлопчаків. Відмінні від них своїм доморобним одягом, сором'язливо-незграбні селянські хлопці тулилися попід парканами, боязко поглядаючи на бешкетливих паничів, раді, що ті не звертають на них уваги. Тільки якась миршава пані в облізлій горжетці погордливо розглядала скромних синів землі, тримаючи за руку своє панення, і пащекувала на цілий двір, нарікаючи на «*странные порядки*», що вже до городської школи допускають «*кухаркиных детей*».

Пересиджуючи рясний дощ під густою вербою, що лопотів по

її листі, я знов ненавидів гидку зарозумілу міщанку і знову бажав, щоб її сопливе паненя провалилося на іспитах.

Тим часом дощ перестав і я рушив далі, перевалив через горб і спустився в долину, де було озерце з рідкими куцями верболозу. В куцах метушилися пташки, поміж куцями, ледве вистромивши носа з води, клоптіливо плавали щурі, і я довго спостерігав це водяне життя, забувши про іспит.

Тільки дійшовши до березняка під Варківцями, згадав я про дім і про черевики, глянув на руки і похолов, побачивши, що вони порожні.

Перелякано побіг я з усієї сили назад, аж до верб, бо пригадував собі, що під ними я клав черевики на землю. Та їх ніде не було, хтось підібрав їх.

Приплентавшись босий додому, я боявся попадатися на очі батькам, але вони чекали на мене. Їм кортіло знати, як випав мій іспит. Моя дурна втрата була негайно викрита.

Мій батько був просто спантеличений нею. Але «мама», як ми вже її називали, оглянула мене з співчуттям.

— Дай йому спокій, — сказала вона батькові, — він уже й так покараний.

— Але я неспроможний купувати йому черевики що божий день, — гнівно відказував їй батько.

— Це так. Але він ще може походити в своїх старих черевиках, вони ще не зовсім погані. У кожному разі, ніяка кара йому не допоможе, я думаю. — Вона глянула на мене знов і додала з зідханням:

— Він мрійник, знаєш. Він такий уродився і з цим уже нічого не вдієш. Може, — додала вона мрійливо, — може з нього виросте видатний чоловік, учений або мистець, хто зна. Вони здебільшого бувають мрійниками, ще дітьми.

Батько не міг погодитися з цим. Я був дурень, роззява, і він міг чекати тільки мізерного майбутнього для мене.

Але «мама» вірила в протилежне цьому. Вона любила мене. Я думаю, що вона справді любила мене настільки, наскільки жінка може любити дитину, народжену іншою жінкою.

Вона пишалася моїми успіхами в науці. Я вчився відмінно без жадних поважних зусиль з мого боку. Виказуючи мені свою прихильність, навіть любов, — я б сказав, — вона намагалася віддавати мені по заслuzі і часом була досить сувора й вимоглива, коли, на її думку, я поводився не так, як слід би було. Але я відчував її справедливість і любив її. Вона була справжня мати для мене. Так я почував.

Я знав, звичайно, що моя інша мати, моя мати через народження існувала десь. Але я майже ніколи не думав про неї. Я її майже не знав, справді. Я не любив її. Вона була погана жінка, так я

був звук думати. Яка ж то була помилка, думав я, що я народився від неї, а не від такої чудової жінки, як Докія Петрівна, моя вчителька, моя вихователька і, з наказу долі, моя мати. І я навіть намагався не згадувати ніколи про мою справжню матір.

Але вона, моя природня мати, думала про мене, і одного дня, коли я був у другій клясі гімназії, надійшов лист від неї на адресу драбатинської хлоп'ячої гімназії для мене, разом з грошовим переказом.

Своїм нерівним, непевним почерком учениці молодшої кляси, так неподібним до чепурного почерку моєї мачухи, в якій округлі, дрібні, одна в одну літери нагадували рядок перлів, нанизаний на шовкову нитку, — моя мати поздоровляла мене і брата з приводу нашого вступу до гімназії, закликала нас учитися добре і прохала не забувати її й час від часу писати до неї. Гроші, два карбованці, були для нас, ми мали поділити їх порівну і витрачати на що нам тільки подобатиметься. Після багатьох поцілунків, вона закінчувала:

Ваша любляча
мати.

Її адреса була: Любгород, на Полтавщині, Міська лікарня.

Я був збентежений тим листом і не знав, що робити, надто з грішми. То були погані, безпутні гроші. Так само безпутні, як і її лисиця та сильні парфуми за її останніх неприємних відвідин. Так я думав.

Але мій брат, що був тоді в першій клясі гімназії, сказав мені:

— Мені байдуже, що ти зробиш із своєю половиною грошей, але я хочу мати свою половину.

Як тільки він дістав свого карбованця, він негайно підійшов до прилавку, на якому кондиторська Кучеренка пропонувала на продаж сандвічі, булочки й тістечка в буфетній кімнаті нашої школи під час великої перерви. Там він купив собі з пару тістечок, а також і кілька тягучок.

Вони завжди були недосяжною мрією для нас, бо нам рідко давано гроші, тобто, звичайно, дрібні гроші, точніше висловлюючись, на нашій розваги. Отож, коли траплялося, що якась срібна монетка або й дві діставалися нам до рук, наш шлях неодмінно пролягав до Кучеренкової кондиторської з її чудесними пахощами і з спокусливим видовищем великого вибору різних солодоців. Я понад усе любив м'які тягучки, що були по копійці штука, та тістечка «з заварним кремом», як вони звалися. Ті були по три копійки штука.

Коли я побачив, як мій брат розкошує тими чудовими ласощами, густа слина повинню залила мій безпутній рот, і всі мої чеснотливі наміри, як оком змигнути, потопилися в ній. Мої зі-

псуті ноги самі понесли мене до прилавку чи не вперше за весь час мого перебування в гімназії, бо нам давано щодня саморобні сандвічі з дому. І от я був уже там!

Навіть і сьогодні я пригадую собі неземну солодкість тих тістечок і тягучок! Вони були — сама мрія, що обернулася в дійсність.

Один карбованець складається з ста копійок. То не була велика сума грошей. Але й не мала. То була одна тридцята місячної платні мого батька й одна двадцять п'ята платні моєї мачухи. Селянський хлопець мого віку наймався до багатшого селянина «на строк» з весни й до Покрови, осіннього свята, готовий зі сходу й до заходу сонця робити все, що загадують, у полі, у дворі, чи в горіді за одне доморобне вбрання, пару чобіт, шитих сільським шевцем, і три карбованці готівкою. Він напевне вважав би ті три карбованці за солідні, важко зароблені гроші. Йому ніколи й на думку б не спало марнотратити їх на солодощі. А для мене й мого брата два карбованці могли значити добрий тиждень розкошування тістечками для кожного.

Коли ми йшли додому після нашого лукуллівського бенкету коло Кучеренкового прилавку в той перший день нашого багатства, у моїй кишені ще брязчало кілька срібних і мідних монет, разом на суму до 80 копійок. Тепер, коли спокуса була вже позаду, мене роздирали муки каяття. Так само, я певний, почував би себе й кожен інший грішник на моєму місці.

— Знаєш що? — звернувся я до свого брата. — Мені байдуже, що ти зробиш із своїми грішми, але щодо мене, то вони мені не подобаються.

Ми стояли коло першого телеграфного стовпа по дорозі додому, що як завжди йшла здовж насипу залізниці, бо то був коротший і менше курний або грязький шлях.

Не кажучи більше ні слова, я ступнув до стовпа. Той стовп був відмінний від усіх інших, бо мав збоку підпору, через те що в цьому місці залізниця повертала вбік. Коло тієї підпори я став на коліна, викопав неглибоку ямку кишеньковим ножом, поклав у ямку свої монети й засипав її землею.

Мій брат стояв поруч. Він не сказав нічого.

Мої думки довго не верталися до тих закопаних грошей. Алеж настав колись день, коли мені до зарізу стали потрібні гроші, бо мені треба було конче їхати на адресу, що її подала мені моя мати в її листі, про який я щойно розповів. Того дня я став знов на коліна коло знайомої підпори телеграфного стовпа й почав розкопувати свій сумнівний репутації, як я ще недавно думав, скарб, але він щез. Я копав і копав, але монети немов провалилися крізь землю, зовсім як зачаровані червінці у Гоголевих «Вечорах на хуторі під Диканькою». Якийсь чортяка вхопив їх!

Та, як облишити жарти, то хто міг би взяти їх? Їй-право, я не знаю.

Однак сьогодні я пригадую собі мого брата, що стояв поруч, коли я закопував їх, і мені починає здаватися... Чи ж могло бути, що він...?

Ну, якщо він був той чортяка, то він був, справді, практичний дідько.

Я ніколи не відповів на той лист моєї мами. Не думаю також, щоб і брат будь-коли відписував їй. Вона була погана, безпутня мати і найкраще було викинути з голови геть усі думки про неї.

Проте ні до кого іншого, а тільки до неї проліг мій шлях одного дня, коли для мене не лишилося жадного іншого шляху. Того дня я пригадав собі її просту адресу. Я поїхав до неї без будь-яких готувань, зовсім її про те не попередивши. Я виїхав навіть без шматка хліба в кишені, бо був певний, що знайду харч і притулок у тому місці, де вона жила і де мені не доводилося ніколи бувати перед тим.

Бо, хоч-не-хоч, а вона була моя мати.

V

Все сталося несподівано. Події відбувалися одна за одною хутко й без жадної нарочитости, але так, наче хтось невидимий і неприсутній наперед давав їм свій суворий розклад.

Того дня я взяв на плечі вила й граблі й подався на луг — дві десятини, що їх батько орендував щороку — якраз унизу під горбом, як іти з нашої школи, в якій ми жили у хуторі Ланському. Моїм завданням було позгрібати висохле сіно в невисокі копиці.

Я вже майже кінчав свою роботу, коли побачив, що батько їде вниз із горба у своїй бричці. Микола, найімовірніше, запряг Машку в неї. Батько їхав, очевидно, сюди, щоб оглянути мою роботу.

Коли він спинив бричку коло перших копиць, які я згромадив, лице його хмурилося. Він ще не сказав тоді нічого, а тільки заходився оглядати мою працю критичними, примруженими очима. Тоді він почав викладати всі знайдені хиби.

Все було зроблено погано. Покошено — нерівно, тут і там полишено надто високу стерню. Згрібання й згромадження виконано недбало. Копиці були неохайні, нерівні, гідкі.

Як завжди, що довше він картав, то дужче розпалював свій гнів. І, як звичайно, від конкретних фактів він переходив загально до моїх безпутніх звичок. Я був кляте ледацю, я не го-

дився ні на що, я не здатний був нічогосінько зробити як слід. То була велика помилка, що мене послано до гімназії. Мене слід би було віддати в науку до шевця. Так, так, — до шевця. «Він би тебе навчив сукати дратву — своїм ременем!» То була б одним-одна наука, на яку я заслуговував. І він був би так і тільки так зробив зі мною, коли б не «мама». Приїхала тоді з курсів і зараз: — «До гімназії його, й до гімназії...»

Я стояв усього кілька кроків від брички, тримаючи в руках граблі. То було все те саме, раз-у-раз повторюване вже безліч разів, оте, що він тепер вигукував до мене. Я вже давно знав усе те напам'ять. Проте, як і завжди, воно мені не подобалося. Я відчував, як у мене палають вуха. Він зіпсував мій гарний настрій, у якому я перебував цілий ранок, працюючи з приемністю й найкраще, як я тільки міг.

— Іди сюди, ти, арештанте! — вигукнув він. Далі малося бути биття, я знав. Я зробив два-три кроки до брички й спинився, все ще на відстані недосяжній для його кулака. Він пошукав очима по бричці. Він забув дома батіг! Його палиці теж не було на бричці.

— Дай сюди граблі! — прогарчав він.

Я подав йому граблі держалном уперед, не рушаючи з місця, на якому стояв. Він ухопив граблі й смикнув їх до себе, але вони не подавалися. Я тримав їх за другий кінець і не пукав з рук.

Він кинув збентежений погляд на мене. Нічого подібного не траплялося ніколи перед тим. Він звик бачити мене плохим і покірним. Він спробував ще раз сіпнути до себе граблі і знов без успіху. Я дупко тримався за свій кінець. По рішучому виразу моїх очей він міг бачити, що вперше за весь час я не піддавався йому. Після ще кількох гнівних спроб він облишив це.

— А-а-а, — процідив він крізь зціплені зуби, — я бачу. Ти вже убрався в силу і вже пробуєш підіймати свою руку на батька? До чого ж я дожив! Ні, так не буде. Я тебе прожену. Як шолудивого пса! — він потряс кулаком у повітрі. — Більше не буде гімназії для тебе. Чекай, ти прийдеш додому! Думаєш, — я вже не маю на тебе управи? Гадаєш, — ти дужчий за всіх? Почекай, лишень! Я попрошу старосту, щоб він тебе з десятськими взяв і відшмагав тебе привселюдно, перед усім селом, на сході, за мене.

З цим він поїхав.

Я дивився йому вслід, аж поки бричка не зникла за обрієм на краю горба. Тоді я взяв свої граблі, підібрав з землі вила й улігся за одним із стіжків. У мене пропала всяка охота докінчувати мою роботу.

Я знав, що я переступив того дня через важливий поріг у своєму житті. Більше вже не буде того биття.

Я не дуже вірив у можливість здійснення його загрози, дати мене відшмагати на сільському сході. Теоретично це було можливе, думав я, бо це було саме в дусі авторитарного правління в країні, де батіг був одним з головних засобів забезпечувати послух підданців Його Царського Височества. Але я ніколи не чув, щоб таке сталося в Україні.

А щодо другої його загрози, — прогнати мене з дому, то я почував, що то було пусте нахваляння. «Мама» ніколи б не допустила до такої ганьби. Вона була дуже чутлива, я знав, до таких речей, як винесення перед очі суспільства родинних скандалів.

Після досить довгого часу я підвівся й докінчив згромадження стіжків найкраще, як я тільки міг. Тоді я сховав свій реманент під один із стіжків і подався до поблизького лісу, що простягався аж до самої річки.

Коли вже посутеніло, я наблизився, обережно, до нашого шкільного двора. Надворі не видно було ні живої душі. Вікна були все ще темні; вони вважали, що було ще надто рано світити лампи. Я крадькома прослизнув до нашого городу й вирвав з грядки дві зеленіпері цибулини. Я був голодний. Із тим я подався до кухні.

Там бабуся докінчувала свою денну працю.

— Дайте мені трохи хліба, бабуся, будь ласка, — попрохав я.

Маленька баба-яга повернулася всім своїм зігнутим тілом на мій голос. Її глибоко запалий беззубий рот усміхався під гакуватим носом. Її темні очі в сітці незліченних зморщок привітно мерехтіли на вигляд мене. Це тривало якусь мить. Раптом її усмішка зчезла. Вона оглянула мене з дивною сумішшю задоволення й незадоволення разом.

— Що-сь там наброїв нинька? — зашепотіла вона до мене. — Батько приїхав з луків лихий, як пес. Я ще нігди не бачила його таким лютим.

— Бабуся, дайте мені трошки хліба, будь ласка, хутко, я мушу йти, — прохав я.

Вона почала краяти хліб для мене, шепочучи собі під ніс:

— Чому би-сь не зачав вже раз ся поводити, як належит? Йой, хлопче, надумав би-сь ліпше. Як ти сі гадаєш жити в тому Божому світі, коли не хочеш нараз ся навчити робити все, як ся належит?

Вона бажала мені добра.

— То нічого, бабуся, все буде незабаром гаразд.

Вона дала мені добру лусту хліба, а до того ще й шматочок сала — дуже популярний харч в Україні — і я подався до стай-

ні, знов у гарному настрої, уминаючи на ходу хліб із салом і цибулею. Все було таке смачне!

Машка привітала мене радісним іржанням, вистромивши морду з стайні поверх низьких дверей. Я був у дуже дружніх стосунках з нею. Її купили були молодю лошицею і з того часу я майже невідлучно порав її. Одного разу вона дала мені дуже відчутний доказ того, що вона вважала мене за щирого друга.

Сталося це одного дня на тому самому орендованому лузі, де я пас її на тій частині, яку мій батько призначив на пастовень. Він дав мені суворий наказ не пускати Машку на другу половину лугу, що була полишена на отаву. Машка паслася, спутана мотуз'яним путом, і мені легко було відгонити її від забороненого місця з досить уже високою травою, до якого вона раз-у-раз наvertsалася. На пастовні вже майже не лишалося зовсім неспасеної трави і кожного разу, як я її завертав, вона виказувала мені своє незадоволення тим, що загрозливо підіймала вгору свою морду з оскаленими зубами й прищупленими вухами. Я відчував, що вона має повне право на обурення, алеж не міг я з'ясувати їй, що батько мене покарає, коли побачить, що отаву спасено за визначеною лінією. Якраз того дня я мав досить клопоту з нею, бо мусів завертати її майже раз за разом.

Нарешті одного разу, коли я завертав її, вона ще раз повернула до мене свою розгнівану голову, і в ту ж мить я дістав від неї удар, швидкий мов блискавка, копитом задньої ноги просто мені в живіт. Щастя моє, що то було влітку і вона не була підкована!

Я поточився кілька кроків назад і осів, з руками на животі, на низький бугор коло рову, що становив межу нашого лугу. Я не міг дихнути спершу, але це не тривало надто довго.

Протягом тих довгих секунд, поки я хотів і не міг дихнути, картини недавнього похорону Семена Дзюби пронеслися в моїй голові. Він був учень моєї кляси, син селянина з хутора Високий, по той бік Драбатина. Молодий жеребець, недавно куплений його батьком, ударив його в живіт заднім копитом, і за три дні хлопечь помер від запалення очеревини. Ми, учні його кляси, всі йшли за його передчасною труною.

Коли я знов здобувся на дихання, то почав обмацувати свій живіт. Він болів, але не дуже. То, цілком певно, був тільки легенький удар, з Машчиної точки зору, розуміється; мабуть зовсім такий, як одного разу, я бачив, вона завдала своєму першому лошаті, коли воно було ще зовсім мале й дурне, а тому й поведилося неналежно.

Це було, коли на п'ятий день по народженні Машчиного первістка, я вперше вивів Машку з її стайні. Ворончик, що мастю вдався в свого палкого батька з так званого «злучного пункту» Драбатівського земства, непевно й нерівно дибав на своїх смі-

шних довгих ніжках за Машкою, а вона весь час пасла його очима і підбадьорювала час від часу легеньким іржанням.

Та ось ми виїхали (я кажу «виїхали», бо я сидів охляп на Машці) на невеликий вигін перед школою, навпроти якої стояв вітряк, і лоша побігло просто до цього чудернацького дерев'яного птаха, що стояв собі на одній нозі, розправивши свої нерухомі крила. Хто зна, що його манило до вітряка, але на Машчину думку, мабуть, це була недоречна цікавість, бо вона реагувала на неї крайнім збентеженням. Іржання її стало тривожне, воно набуло своєї повної сили й виразності. Можна було безпомилково почути в ньому таке:

— Куди ж ти біжиш, дурненьке ти сало! Вернися сюди, до мене! Вернися, кажу тобі, бо ще напорешся на стовпчика, або на колоду, або й ударишся головою об крило і покалічишся навіки.

А що іржання не помагало, то Машка кинулася до свого жеребчика з таким самим поспіхом, з яким людська мати вихоплює свою нерозумну дитину з-під коліс авта посеред дороги, даючи йому на бігу ляпанця по м'якому місці. Підбігши покvapним підтюпцем до Ворончика, Машка дала непослухові добре виціленого в найменш уразливу на удар частину його тіла легенького, але відчутного стусана заднім копитом, і плечем випхала його з небезпечного місця на чистий вигін.

Нічого й казати, що я з цікавістю спостерігав усю цю забавну й зворушливу сценку, цілком Машку розуміючи і зовсім погустивши їй повід уздечки, щоб вона собі мала повну волю.

Я пригадав собі цього Машчиного стусана її первісткові, все ще сидючи на тому місці, на яке відкинуло мене Машчине копито, і все ще тримаючись руками за живіт, не вірячи ще собі, що живіт мій цілий, і прислухаючись до нього, чи не подає він якихось ознак початку запалення очеревини.

Але за кілька хвилин уже до мене вернулася певність, що все гаразд, і я підвівся.

Того дня я дозволив їй, — хай буде, що буде, — робити, що вона тільки схоче. Я ні трішки не гнівався на неї. Зрештою, вона мала повну рацію, давши мені дружнього стусана, якого я цілком заслужив, справді.

Тепер вона ждала своє друге лоша і, як і за попередньої okazії, і спав у маленькому закамарку в її стайні, де звичайно трималося овес і полуку для неї, щоб бути напоготові в разі наглої потреби.

Я відповів на її дружнє іржання, обізвавшись до неї ласкаво: «Машко, Машко!» і пішов до повітки з нашим сіном, що була в іншому кінці двора. Я набрав оберемок сіна і поклав їй у ясла. Це вистачить їй тим часом, подумав я собі, а пізніше, коли я вже збиратимуся лягати спати, то напхую їй сіном повні

ясла. Я так звичайно й робив щовечора. Машка почала жувати своє сіно, а я вийшов на вулицю.

Там, якраз за задньою стіною Машчиної стайні, лежало кілька великих колод. Одного разу селянин привіз собі ті колоди з лісу, як будівельний матеріял, але все ще не мав нагоди використати його. Ті колоди правили за ряди крісел у своєрідному сільському клубі молодих людей обох статів теплими вечорами, коли не було дощу.

Сидячи на них дозвільно після важкої цілоденної праці в полі, молоді люди розважалися: дівчата здебільшого трималися свого окремого гурту, співаючи одна за одною різні пісні, на які так багата українська народня творчість, а хлопці теж і собі приєднувалися до них у цьому популярному згаюванні часу та розповідали різні байки, казки тощо, а також і про різні смішні випадки з тим чи іншим із них, пускаючи дотепи, не обов'язково пристойні, але завжди привітані загальним реготом.

Мої батьки були принципіально проти будь-яких зносин з нашого боку з грубим сільським людом, але практично не могли тримати нас від нього на віддалі, поки ми жили в селі. Вони, без сумніву, заперечували б проти того, щоб я брав участь у тих вечірніх сходинах на колодках. Але я мав і досить поважне виправдання на це: наш учитель російської словесности, як то називалося, заохочував нас збирати різні фолкльорні матеріяли під час наших літніх вакацій, а там я мав змогу навчатися народніх пісень і прислів'їв. Другий резон був той, що на колодках я поліпшував своє знання німецької мови.

Бо то був саме час першої світової війни і кілька австрійських полонених працювало по селянських дворах, замість власників, що були мобілізовані на фронт. Вони жили в порівняній свободі, майже так, як звичайні наймити. Господиня двору була тільки суворо зобов'язана негайно повідомити поліцію в разі втечі полоненого, приписаного до її двору. Але в хуторі Ланському такого ще ні разу не сталося. На колодках вони заступали відсутніх парубків, котрі всі були на фронті. А я — одинока особа в хуторі, спроможна бути перекладачем, — у розмовах з австріяками мав добру нагоду поліпшувати свою німецьку вимову й набувати нові слова. Ми цю мову вчили в школі, а я завжди мав велике зацікавлення до чужих мов. Але, крім усього, я просто зазнавав утіхи від перебування між молодими людьми, тільки трохи старшими за мене.

Я вже цілком забув про всі неприємні події того дня, коли до мене долинув голос моєї мачухи. Вона кликала мене, я почув своє ім'я, з-за рогу стайні, де була густа тінь ясної місячної ночі.

Я підійшов до неї. З тону її голоса я вже знав, що було щось не так. Коли я наблизився на кілька кроків до неї, вона мовчки кивнула мені, щоб я йшов слідом за нею. Коли ми ввійшли в

порожній двір, вона стала й повернулася до мене. Я ясно бачив її гнівне обличчя в яскравому місячному світлі.

— Слухай, Іване, — вимовила вона голосом, який не обіцяв нічого доброго. — Я тількищо перевірила, як ти виконуєш той маленький обов'язок покладений на тебе. Я знайшла тільки малий віхоть сіна в Машчиних яслах і вона, як виявилось, хотіла води.

— Але я... — спробував я виправдуватися, та вона не дала мені говорити. Гнів її був надто великий.

— Нема ніякого вибачення за це, — перебила вона мене, — і не може бути. Яка нищість! Покинути бідну безпомічну тварину голодною й спраглою у хліві після її цілоденної важкої праці. Замість того, щоб зробити трошки тієї роботи, нагодувати й напоїти її, ти волієш проводити час у тім товаристві, — вона зневажливо підкреслила те слово, — втішаєшся їхніми дурними непристойностями.

Вона спинилася тільки для того, щоб набрати в легені повітря. Вона ще не докінчила.

— Тепер я бачу, що твій батько мав рацію у своїй оцінці твого характеру. Я бачу, що справді ти тільки невдячна тварина, безсоромний брехун і останнє ледащо. Більше того: ти нікчемний дармоїд. Ти не заслуговуєш хліба, який тобі дають.

Тепер вона сказала вже все. Вона повернулася й пішла з двору.

Навіть коли б вона постояла трохи довше, я б навіть і язиком не поворухнув на свою оборону. Це безпрецедентне гнівне обвинувачення позбавило мене мови. На кілька довгих хвилин я обернувся в соляний стовп. То не було обвинувачення, то була просто потворна несправедливість.

Тільки одного разу доти трапилося мені бачити, щоб вона говорила так, як сьогодні, не тямлячи себе. То сталося того зимового вечора, коли вони з батьком знайшли нас за теплою грубою в кутку печкальні на драбатинській станції, де ми чекали на поїзд, щоб утекти до Києва.

Того разу я приєднався до свого брата, коли він сказав мені на хвртці нашої гімназії після лекцій, що він не піде додому, бо дістав три двійки у так званому шкільному щоденнику, де щотижня виставлялося бали з різних предметів і який щотижня мали підписувати батьки. То був наслідок його ухвали не вчитися.

Було дуже холодне пізнє пообіддя, якраз перед заходом сонця і морозний вітер навскрізь продував наші дешевенькі шинельки. Ми обидва трусилися від холоду. Мій брат був такий малий і безпомічний на вигляд хлопчик! Лице його посиніло з холоду, він позапихав руки глибоко в рукави своєї шинелини. Сльози стояли в його очах. Я просто не міг покинути його самого.

— Ну, тоді їдьмо до Києва, — сказав я, і ми пішли на стан-

цію. І я не знаю, що сталося б з нами далі, коли б наші батьки не знайшли нас за тією грубою, бо в нас зовсім не було грошей і ми не уявляли собі, як то ми будемо їхати.

Коли вони привезли нас додому, вона прийшла до нас у нашу маленьку напівтемну кімнатку (ми тоді жили в найнятому помешканні в місті) і вчитала нам про те, що вона назвала нашим «підлим» і «боягузницьким» заміром. Вона відмовлялася вірити, що наша мета була Київ. Вона була певна, що ми тікали до нашої матері. Ревнуючи нас до неї, вона не шкодувала чорних фарб, малюючи нашу матір, як пропащу, розпусну жінку.

— Твій батько навіть думає, — говорила вона до мене, — що ти не його син, а такого собі цигана, до якого вона бігала на любовні побачення під вітряк перед лікарнею, перше ніж твій батько зглянувся на неї й оженився, давши їй шанс стати порядною жінкою.

Я тільки гнувся під її словами, що падали на мене, як удари. Але я їй не вірив. Не було ні однісінького вітряка в цілому Драбатині, і просторий Ярмарковий майдан перед лікарнею був цілком порожній, за винятком міської в'язниці посередині його.

— Ти повинен знати, — пронизувала вона мене своїм поглядом далі, — ти вже досить дорослий, я думаю, щоб розуміти, що то значить, коли я скажу, що твоя мати не багато краща за ті жалюгідні створіння, котрі торгують власним тілом.

Я був досить розвинений хлопець щодо розуміння людських стосунків, бо я багато читав і моє важке життя змушувало мене думати. Я знав, що то значить. І саме тому, що я знав, я не міг повірити, що мою матір можна було б прирівняти до однієї з тих.

Тепер, після останнього вибуху моєї мачухи в тому дворі, де я ще стояв, приголомшений її останніми словами, я пригадав собі ту гидку сцену в напівтемній кімнатці нашого колишнього драбатинського мешкання і був цілком певний, що не правда, а злість промовляла тоді її язиком.

Наступного ранку я рано підвівся з своєї простої постелі на підлозі фуражної комірчини стайні, так наче хто розбудив мене. Я хутко наносив Машці повно сіна в ясла, добре напоїв її водою, намішав їй щедрю порцію мішки вівса з половою, покропленою водою й присмаченою чималим ковшем дерти, квапливо почистив їй стегна й коліна і розчесав її воронясто-сіру гриву. Коли я скінчив усе, я обняв її за ший, притягнув до себе її морду й поцілував у костисту щоку.

— Прощай, Машко! — сказав я, стримуючи сльози.

Вона глянула на мене своїми розумними чистими очима й шумливо зідхнула, неначе розуміючи, що тут відбувається. Я

поплескав її по теплих плечах і вийшов з стайні, а за тим і з двору.

Цілий ранок я пролежав під низьким гіллям густого куща в порожньому панському саду на краю хутора, перебираючи в умі згадки про мої попередні спроби тікати з дому.

Я побачив себе в думці десятирічним хлопчиною, що прокрадався попід лінією залізниці на Київ, притримуючи в пазусі саморобну скриньку на заощадження з капіталом у 37 копійок у ній, поки мене не перехопив колійний майстер Грібов.

Удруге ніхто не бачив нас, двох хлопчиків, тієї літньої місячної ночі, коли ми, притримуючись залізниці, тікали на Київ. Ніхто тоді не перехопив нас. Ніхто не зловив. Просто ми потомилися скоро й нам стало боязко самим на широкому нічному просторі, і ми повернулися назад, до того самого дому, з якого тікали.

І ось тепер я знову думаю про Київ. Я вже дорослий хлопець. За два дні мені сповниться шістнадцять років. Я вже напевне зможу собі заробляти на хліб у великому місті, як Київ, продаючи газети десь на розі вулиці, як то я знаю з книжок — робили колись Едісон і Карнегі, коли ще були хлопці.

Довгий час моя уява малює для мене картини мого вільного життя в Києві. Я пригадую собі те місто, як я його бачив, коли батько брав мене туди з собою незабаром після того, як він повернувся з війни. Він ще тоді носив військову уніформу. Я бачу перед собою музей недалеко від Царського майдану, показний гарний будинок з двома великими кам'яними левами обабіч високих сходів, що ведуть до входу з колонадою як у Партеноні на ілюстрації в підручнику стародавньої Греції. Я бачу себе в його залах. Я тримаюся за руку мого доброго ніжнього батька. Ми оглядаємо старовинні монети під склом та чучела різних тварин і птахів.

Потім настає вечір, і ми вже в Старому місті, на вершкуні бугра, в столиці давньої Київської Русі. Ми щойно оглянули руїни Золотих воріт, а тепер стоїмо коло стрункого легкого Андріївського собору під срібними банями. Звідти ми йдемо вниз крутим Андріївським спуском, викладеним великим бруковим камінням.

Спустившись до великого сквера з садком, до якого доходить електричні трамваї з Хрещатика, ми сідаємо на конку, зелений вагончик на рейках, що його тягнуть коні, і їдемо до діда, на Куренівку.

Я пригадаю собі все те дуже яскраво. Я був певний, що як тільки опинюся в Києві, я сам знайду туди дорогу, нікого не розпитуючи.

Тоді я згадую про свою гімназію. Яка шкода, що то вже буде кінець моему навчанню! Більше половини курсу вже за мною. Лишається тільки три роки, а тоді університет...

Ні, краще пошукати іншого виходу. І тоді я згадую собі одну адресу, що залишилася в моїй пам'яті через свою простоту.

Спочатку моя нова ідея неприємно вражає мене. Це ж бо щось дуже подібне до зради! Але що ж інше можу я вдіяти? Тож чималенько часу знадобилося мені, щоб нарешті виснувати якісь певні пляни. Тільки аж у ту пору, коли сонце досягло найвищої своєї денної точки на небі, я вже знав, нарешті, що мені робити.

VI

Було десь так о пів на першу, коли я облишив свою схованку і попрямував додому. Від стрічного хлопця на вулиці я дізнався, що мій батько, «мама» і брат поїхали бричкою до міста. Отож шлях тепер був вільний для мене.

Бабуся зустріла мене довгим поглядом і похитала своєю головою в хустині. Вона почала ставити тарілки на стіл, але я сказав їй, що я не їстиму. Я не сказав їй чого, алеж ясно було, що я не хотів їсти той хліб, якого я не заслужив.

Почувши про мою відмову, бабуся закипіла з обурення. Що за дурниці! Воно, бачте, не хоче їсти (вона перекривила мене, показуючи, як на її погляд я говорю), воно, адіт, почуває себе ображеним своїми батьками! Ні, ти краще попоїж, а тоді пробуй бути справним хлопцем, і все буде гаразд.

Фактично, я був голодний, як вовк. Отож, приймаючи до уваги, що бабуся не брала участі ні по чийй стороні в моїй незгоді з батьками, я присів до столу і з насолодою поїв усе, що тільки вона переді мною поставила.

Тоді я встав, узяв у свої руки її похилену голову, поцілував її міцно в її поморщені щоки й сказав:

— Дякую вам, бабуся, щиро-щиренько! Ви люба, добра бабуся. Вона усміхнулась.

— Знаєте що? Я зараз піду до міста. Після завтра розпочинається новий шкільний рік. Я хочу купити собі кілька підручників. Чи не могли б ви позичити мені трохи грошей?

Ні, в неї не було грошей. То була правда, я те знав.

Тож я зібрав мої невживані зошити, що їх у мене було кілька десятків, додав до них два нові, вже куплені підручники й одягся в мою шкільну уніформу.

У маленьку кишеньку на пояску штанів я встромив свій чудовий алюмінієво-білий годинник. То був недавно присланий подарунок моєї рідної мами до дня мого шістнадцятиріччя; присланий на адресу батька, годинник той викликав у нашій родині в хуторі Ланському новий вибух роздратовання й злості. Микола дістав одночасно так само новий, але в чорній оправі годинник.

Він був так захоплений тим подарунком, що ніколи не розлучався з ним і раз-у-раз витягав його з кишені, — поглянути, котра година. Як на ту біду, одного темного вечора господиня того двору, в якому ми орендували стайню для Машки, застукала його на своїй груші. Боячись бути пійманим на тому, що було власне крадіжкою, він сплигнув з дерева й чкурнув навітки через пліт, а вже коли був у безпеці, лапнувши за кишеню, дізнався, що згубив у тому саду свій годинник. Господиня так і не поскаржилася батькові, хоч вона напевне пізнала була малого злодія, але годинника вже не було під грушею другого дня.

Я не носив мого годинника всюди, хоч і дуже пишався ним. То була справді дорога, дуже дорога й гарна річ. Я ні за що не хотів би розлучатися з ним.

Тоді я сказав бабусі «прощайте» й подався до Драбатина. Я був певний, що не стрінуся з бричкою, бо моя стежка пролягала оподалік від проїжджої дороги, в залізничій виїмці. Коли я дійшов до знайомого телеграфного стовпа, я згаяв трохи часу, розкопуючи ямку коло його підніжжя. Але мій маленький скарб зник без сліду. Після цього залишалася ще тільки маленька надія, що я може розживуся трохи грошей у Петька.

Він був мій товариш по клясі, син багатих батьків. Я пішов до нього додому, розповів йому, що дуже потребую грошей і запропонував, щоб він купив у мене зошити й книжки. Він охоче це зробив, щоб мені допомогти. Я вийшов з його дому з невеликою сумою грошей у кишені. Чи вистачить її на залізничий квиток?

Так, мені пощастило. Лишилося ще навіть 18 копійок. Дуже маленька сума, справді. Але я був радий, що маю вже квиток від Драбатина до Любгорода через Прядку й Миродан. Пізніше я дізнався, що було ще й інше, трохи коротше залізничне сполучення Драбатина з Любгородом через Рахнич, але мені вже так судилося, щоб усе, що я здобував, діставалося мені найменш легким шляхом. Вечірній поїзд, на який продавалося квитки, йшов на Прядку.

Сидячи в пасажирському вагоні, я заспокоївся й відчув, що я голодний. І не диво, бо останні два дні я не обідав і не їв регулярно, а тільки перехоплював шматок чи два при нагоді. Тому на станції Прядка, де треба було чекати 20 хвилин поки прийде поїзд на Миродан, я купив собі пару булочок, трохи ковбаси і склянку чаю в станційному буфеті. Ця витрата лишила мене повним банкрутом, без копійки в кишені.

Миродан був недалеко від Прядки, і мій поїзд прибув туди в сутінках того ж вечора. Але потяг на Любгород мав прийти тільки за 23 години, як сказав мені залізничник на станції. Така невдача!

Я проспав ту ніч на твердій лавці в почекальні з кулаком під

головою, замість подушки. Яскраве проміння серпневого сонця збудило мене рано, і мій шлунок дуже скоро нагадав мені, що я голодний. Однак я нічогосінько не міг собі зарадити. Лишалось тільки тугше стягнути свій поясок і намагатися відтягати свої думки подалі від їжі. Та всі мої зусилля були даремні, бо люди, що чекали своїх поїздів на цій вузловій станції, тільки те й робили, що їли й пили. Вони насолоджувалися своїм їдженн-ням цілісінький день, без перерви. Цілий світ, здавалося, не мав ніякого іншого діла, крім тільки жувати різні смачні речі, від самого тільки вигляду яких у мене в роті котилася слина.

То був довгий, довгий самотній і голодний день, уперше в моєму житті, що я зазнавав справжнього голоду.

Мій потяг припхався, як і належало, перед заходом сонця. Він складався з обшарпаних вагонів четвертої класи, яких я ніколи до того не бачив. Але в вагонах були суцільні полиці в три поверхи й я негайно заліз на саму гору й випростався, влігшися. Не було чого більше робити, тож я почав прислухатися до простенької мелодії польської пісеньки, слова якої я розумів тільки наполовину. Її співали дві чепурненько одягнені дівчинки, сидячи поруч своєї матері на нижній полиці якраз під мною. Мої зусилля зрозуміти значення слів цієї слов'янської мови, яка здавалася чудною на моє вухо, допомагали мені забути тортури мого порожнього шлунку і незабаром та пісенька приспала мене, мов колискове люлі.

Мені ніколи більше не довелося ще раз чути ту пісеньку, і я ніколи не міг згадати її слова, але кожного разу, як я перебував у потязі під час його руху, прислухаючись до ритмічного стуку коліс, навіть багато років пізніше, та проста польська мелодія виникала знов у моїй голові й нагадувала мені мою першу довгу самотійну подорож.

Міцний сон завжди був моїм найкращим другом, і ніде я не спав так міцно, як у поїзді під час його руху. Незвичайний гамір у вагоні збудив мене тільки на станції мого призначення. Поїзд далі не йшов, тож усі мали виходити з вагонів.

Надворі було темно. Була приблизно година по півночі. Не могло бути й мови про те, щоб іти в незнайоме місто. Доводилося чекати на станції до світанку.

Станція Любгород була повна-повнісінька людей і не було ніде й найменшого місця, де можна було б притулитися й передрімати до ранку. Надворі ж, одначе, було надто холодно для мене, одягненого в літню уніформу і навіть без шинелі. Тож я мусів ходити взад і вперед по перону, щоб хоч трохи зігрітися рухом.

На південному кінці перону, за баком з киплячою водою під гонтовим дашком, стояв ряд яток із горами свіжого хліба, ковбас, шинки та інших смачних, спокусливих наїдків. Була саме війна

то була вузлова станція, і на ній товклося сила голодних людей, що обіцяло добрі прибутки дрібним крамарям міста, котрі торгували харчами. Я був, поза всяким сумнівом, найголодніший з них усіх тієї ночі, та — горенько! — не могло бути й найменшого гандлю зі мною. Я міг тільки облизуватися на вигляд усього того добра. Сонному й голодному мені лишалося тільки штовхатися поміж усім тим натовпом таких самих, як і я, сонних незадоволенців.

Серед них був один, на якого я звернув особливу увагу. Він був молодий єврей, всього пару років старший за мене, з досить приємним інтелігентним обличчям. Він не сідав ні на хвилину, але енергійними кроками ходив взад і вперед вузьким і звивистим проходом між пасажирами, що сиділи на своїх скриньках і корзинах, з руками в бічних кишнях його короткої куртки. Він не дивився ні на кого, похиливши голову, занурений у власні думки. Він, мабуть, був продавцем у якійсь поважній торговельній фірмі, як можна було виснувати з його вигляду. Я думав, що він міг би купити в мене одну річ певної вартости, без якої я міг би обійтися. Коли б я хотів, звичайно, ту річ продати. Але я того не хотів і годинами сперечався сам із собою, розриваний двома протилежними бажаннями: одно — задовольнити свій голод, а друге — залишити ту річ у своєму посіданні.

Вона дісталася в мої руки дуже незвичайним шляхом і я не міг не вбачати в тому свого роду провіщення.

Одного дня, приблизно місяць перед тим, я їхав нашою бричкою до Калинового Мосту, іншого хутора, приблизно три кілометри від нашого дому. Там було гарне місце в річці, куди можна було заїхати бричкою і там добре її помити, а також покупати Машку. Це й було метою моєї поїздки.

Ідучи туди, недалеко за нашим хутором я наздогнав старого жебрака з хлопцем-поводатарем.

Професійні жебраки в моїй країні були, в основному, селянського походження. Здебільшого то були каліки з народження, нездатні до важкої праці на полі, а тим самим приречені жебрати милостиню на прожиток «Христа ради», ходячи з села до села, з ярмарку на ярмарок. Вони були паріями з паріїв у суспільстві того часу, де соціальні різниці були суворо дотримувані.

Коли моя бричка порівнялася з жебраком, я стримав Машку і пустив її кроком. Щось ворухнулося в моему серці. Бричка була, практично, порожня.

— Добридень, діду! — привітав я ввічливо жебрака. — Може вас підвезти? Я їду до Калинового Мосту.

Старий босий сліпець у брудному лахмітті з жебрацькою торбою через плече і непокритою головою, на знак своєї принижености, сказав щось потихеньку до поводатаря. Діставши відповідь, він голосно сказав:

— Добридень, сину. Дякую тобі, ми теж ідемо туди.

Я спинив Машку, допоміг старому злізти на бричку й посадив його поруч із собою на шкіряному сидінні. Хлопець сів спереду, на реліусі з сіном. Я смикнув за віжки й ми поїхали.

Помовчавши деякий час, старий почав говорити своїм співучим голосом:

— Це гарна бричка, — сказав він, — на пружинах, — він певне хотів сказати на ресорах. Далі він запитав мене, де я жив і чий син я був. Незабаром наша розмова, що складалася з його запитань і моїх відповідей, вичерпалася. Машка йшла повільним кроком.

— Ти вчишся в школі, я думаю? — запитав він після досить довгої мовчанки.

— Так, я вчуся в гімназії.

— Ага. Ти будеш колись учений.

Я не сказав нічого.

Він запхав свою руку у власну пазуху і, подлбавшись у ній деякий час, виудив з неї річ, якої я ніколи не міг би сподіватися в людини його положення.

— Це мій подарунок тобі, — промовив він урочисто, простягнувши мені ту річ, — бо ти добросердий хлопець. Ми знайшли це на дорозі, але нам воно ні дб чого. Бо я, як бачиш, темний, а мій хлопець не митикований у писанні.

Я промурмотів «дякую вам», зворушений і червоніючи з того, що приймаю подарунок від жебрака, але глибоко йому вдячний. Тож бо була моя мрія мати таку чудову ручку й олівець разом, з накривками з обох кінців і з гаком збоку, щоб закріплювати це знаряддя в кишені. Я бачив такі ручки в Гінзбургівській крамниці писемного приладдя; вони були тоді новиною і коштували надто дорого для мене, понад 50 копійок. Чи ж знав старий жебрак, що він зробив мені королівський дарунок?

Я так любив чистий папір і різне гарне приладдя до мого улюбленого писання!

Пізніше, згадуючи про ту незвичайну подію, я доходив у своїй фантазії до думки, що той подарунок від жебрака був підбадьорливою вказівкою долі, чудесним дарунком від моєї улюбленої музи, бо моїм честолюбним бажанням було стати письменником.

І ось саме цю річ, так дорого моему серцю, я збирався тепер продати, щоб наповнити свій порожній шлунок. Я зловив хвилинку, коли мій єврей ішов у напрямі до мене, і підступив до нього з запитанням:

— Пробачте. Чи не хотіли б ви купити ось це? Я продам недорого.

Я червонів, бо то був перший випадок у моєму житті, що я брався до гандлю, найзневажливішого заняття з усіх, як мене навчено думати.

Він круто спинився, глянув на непроханого продавця незадоволено і з недовір'ям. Але коли погляд його з мого обличчя перебісся на ручку, яку я тримав у руці перед ним, його вираз обличчя змінився. Він ще раз хутко глянув мені в лице, потім оглянув мене з голови до ніг:

— Що ви хочете за це?

— А скільки ви дасте?

Він узяв перо в свої руки і пильно його роздивився.

— Досить буде 25 копійок?

— Так, — поспішив я погодитися.

Коли мій шлунок наповнився свіжою білою булкою й молоком, гірке каяття знов заповзло в моє серце. То було каяття того роду, яке, мабуть, міг мати тільки біблійний Ісав після того, як він продав своє неоціненне первородство братові своєму за мізерну сочевичну юшку.

Як міг я так легко віддати той дивний подарунок богів? Чи ж не був то ще один доказ безпутності моєї натури? Чи може то була гнітюча призвістка того, що я буду й надалі схильний віддавати перевагу своєму повному шлунокві перед посвятою своїй музи? Ці думки мучили мене.

Тим часом почало розвиднятися. Ще одна година, і я вийшов на вулицю. Все ще було дуже рано. Але дарма, досить з мене тієї штовханини на станції. Мені кортіло поглянути на місто.

Мрячило. Любгород зустрів мене нерадісно. Якомога поволі йшов я здовж порожньої вулиці. Серединою її тягся огороджений сквер, засаджений двома рядами дерев; таких я доти не бачив. То були японські клени, як я дізнався пізніше. Найперший зустрічний перехожий указав мені дорогу. То не було далеко, перша ж вулиця з правого боку.

У величезному дворі лікарні, будинок якої нагадував замок у модерному стилі, оточений парком, якась жінка в білому халаті вказала мені на будинок, у якому, як вона сказала, жив доглядач лікарні, пан Топірко.

Я ввійшов у незамкнені сіни за низеньким ґанком і підніс кулак, щоб постукати в двері, оббиті товстою повстю.

Протягом кількох хвилин простояв я так, з піднесеним кулаком, готовим постукати, але не зважуючись на це. За тими дверима, я знав, чекала на мене моя доля, і мені хотілося відтягти фатальну мить зустрічі з нею так довго, як тільки я міг.

Там була моя мати, моя погана, безпутня мати за тими дверима і мені хотілося дурити самого себе, що я все ще був вільний повернутися спиною до дверей, і до моєї матері, й піти собі геть.

Нарешті — я тихенько постукав.

(Далі буде)

ГОР КОСТЕЦЬКИЙ: З ПОРОБНОГО ЦЕХУ

Найкраща брехня — правда. Факт, який не тільки ґрунтується в моральному законі, а й доводиться життєвою практикою.

Тверда вдача витримує не тому, що вона тверда, а тому, що сам світ у цілому, з тисячі живих причин, хилиться то туди, то сюди. Твердота потрібна самій одиниці: щоб тривати. Незалежно від неї світ рано або пізно схилиться в її бік. А твердоту характеру за різних часів клястимуть щосили.

Він мав твердий намір запам'ятати кількість з'їдених тарілок. Але з нього почали сміятись, він розсердився і загубив лік.

Легке падіння після важкого виховання. Свідки у парку регочуть.

Чиясь пристрасть до статистики. Скільки заощаджують м'яса? Скільки днів за час війни прожито в льохах — скільки це як на ув'язнення? Непогано б так відбувати ув'язнення: по три години щоденно, запастися доброю книжкою.

Тенденції світу до самоствердження він не розумів. Тенденція до самознищення його жасала. Але замість шукати — як протидії — дружнього взаємнення з людьми, він їм покірно шкодив.

Не брали її з собою на бенкет, бо боялися, що почне вголос гикати.

Мозоль: кратер на Місяці.

Місто, метрополія, град велій, — жило своїм превелебним і зачуханим животом.

Окупація. Місто охопила пошесть чужоложжя. Замислено ходили вулицями туди й сюди рогаті чоловіки. І роги їхні були рогами достатку.

Ваш солодкий шеф.

А залюбки говоритиме з Б. Він любить метеликів.

Опонувати, опанувати.

Як цього позбутися: читаючи список убитих, затаєного бажання побачити знайомі прізвища? Тут уся надія нібито на Бога. Але Бог потребує співпраці твого мозку.

Свободоносець.

Сидів, насвистував, примружив око. Знов насвистував, коли слухав, і насвистував після того, як відповів.

Як дивиться дитина на гістерику дорослих.

Овечкуватий. Розхрістана Христя. Роман при свічці. Сцена хмизу.

Одна подібна до мартишки, особливо, коли позіхає. Друга, коли позіхає, стає на мить подібна до античної трагічної маски.

І вже один гачечок зачепився за сон. Тоді другий.

Скажи, ти хочеш мене зрозуміти? Мовчанка. Ти хочеш зо мною в мирі жити? Мовчанка. Ітд.

Цеглупо: цеглу поклади — це глупо. Чортя. Цло, зло.

Дикий сад — дикий сид. Розмова про лілею.

Бомбою дроне бетонове клоччя.

Але стоячи сплять тільки суслики і палацова гвардія — під безперервне здивування соняшних променів.

Вродливим батькам мати дітей — ціла проблема: ризик карикатури. Півміліметра відхилення від батьківської норми в обличчі, і Аполлон стає качконосом.

Промови одного до другого (оборона в суді). Баби слухають.

Він від'їхав і гукав у листах з віддалі, ніби з дірки.

І клявзи нам, і наші — людям.

Високі плями плянет.

І одного разу навіть найблизькозоріший член суспільства помічає, що з речами, довго й у порядку лежалими, не все в порядку.

Виявляється наявність взаємно ворожих гуртів. Одна й та сама річ починає агонізувати в десятках насвітленнях. Одні заперечують гарячково й логічно, інші захищають, але теж гарячково й логічно. Те, що й надалі ще сунеться звичною дорогою в речовистих формах, виявляє свою проблематичність. І за розв'язання нараз угору здійснюються взаємосікущі мечі. Починається революція. А тоді приходить мислитель і твердить: мовляв, об'єктивні закони історії.

Не роби іншому добре, якщо тієї хвилини не певен безумовно, що матимеш досить сили, щоб йому потім про те не нагадати.

Образ хлопчика, сина шкільної товаришки. Розмова з ним. Мама приходигь. «Мамо, приходила некультурна людина.»

Вишмат газети. Рестораносидіння і рибокровність її душі. Ця кава цікава.

Кожна доба переживає для себе момент світотворення. Але в тому й ілюзія. Доба заперечує світотворення попередньої доби, проте спирається на передпередньому. Розгортання циклічної спіралі.

Постійні підставні хвости.

Юшка катастрофічно холодне, і я чую на губах студений жир її.

Людина, її свідомість. Її всідомість (всі дома). Її всідомість (здатність у щонебудь всідати).

Не забудьмо, що змій, який здається вам таким огидним, глибоко приємний своїй зміюці. Не забудьмо, що коли дитина падає, зачепившись за камінчик на стежці, то для неї в цю хвилину завалюється весь світ.

Гліб. Гліба посадити б у кошик з квітами. І так носити. Або везти кіньми. Мурутими.

Хочеться зняти волосину з того, хто сидить попереду. Який глухий вигляд у людини, коли вона не бачить, що плече її вмащене у крейду.

Мчав назустріч автобус. Розлягався сильний тріск. Та годі було бути певним, чи тріск від автобуса. Могло бути так, що автобус сам собою, а тріск сам собою.

Поза межі трубноности (трубовости?).

Падають довгі травинки. Скидаючи довгі травинки.

Шличок, чоло, троянські, утрое.

Дружній вибандок осліплених кораблів.

Первоглибини. Бісик форми. Форма: як відчитують. Зоря не бреше.

Нам потрібна людина, яка має звички. Інакше нитка, що ось вистає з нашого клубка, нікуди не потягнеться. Хіба не можна вигадати людину, яка має звички? Нам треба людини, яка, коли всі несподівано скокують, щоб через вікно визвірившись на вуличну подію, сидить далі й дивиться не у вікно.

Швидко наковтавшись, він потім не мав часу ремигати. Син місяця, він кривився на сонце.

Комплекс неповноцінності цілковито годиться на те, щоб з нього виховати здорове почуття самокритики. Але це була людина висміяних чеснот, ображеної доброти і захищеної за сімома замками подвигу.

Раз-у-раз думка лишається на певний час недодуманою. Її перериває інша, цю ще інша, вони налітають шумними гостями, випивають багато вина, накурюють повну хату і з галасом відлітають. І тоді мозок згадує, що була недокінчена думка. Не відразу пригадується її зміст. Але безпомилково пригадується її відчуття: приємна чи неприємна.

Дивився на дівчину, що чвалала мотоциклом, і думав: не добре, коли дівчина аж так тріщить.

Перед геніями, приналежними до категорії так званих народжених раніше свого часу, стоїть невідкладне завдання: дожити до свого часу.

**ЮРІЙ СОЛОВІЙ: ПОП-МИСТЕЦТВО —
НАЙНОВІШЕ МИСТЕЦТВО?**

(Про появу нових газардів у мистецтві і деяка оцінка їх у відношенні до українського мистецтва)

Вимога в мистецтві нового, чогось дотепер не баченого, не є відкриттям модерного часу, вона однаке стала сьогодні дуже наголошеним гаслом у творчості сучасних мистців. Все тут було б у порядку, коли б не певна історична «підготовка» (про що буде нижче мова — доля Сезанового малярства) і перенаголошення гасла не доводили б до екскурсій, з позицій яких вже не видно фактичної суті, причини і, скажімо, потреби мистецтва. Але з другого боку, жодна філософія мистецтва не буде справжньою, якщо в ній не буде місця для зрозуміння постійного чергування видів і форм мистецького вияву. Всі висновки про вершини в мистецтві (Леонардо да Вінчі, Мікель Анджельо, Рафаель, Моцарт, Бетговен, Данте, Шекспір...), якщо вони обводять довкруги свого думання «китайський мур» і не допускають аксіоми про безмежне творче коливання, треба вважати не додуманими. Мистецтво мусить мінятися; воно є для піднебіння, спраглого постійних змін, як у стравах — більш вибагливий і досвідчений смакун у мистецтві вимагатиме досконалішого і різноманітнішого, тобто такого, яке не було б застоєне.

Цим не виключаються інші мистецькі компоненти — філософські ідеї, приміром, або сюжет (повторення сюжету в мистецтві не є явищем негативним: у християнському малярстві — десь так до початків барокко — ледве чи зустрінемо мистця, який не малював би Мадонну; Розп'яття і Різдво зустрічаються рідше, однаке і тут без ніякого зусилля можна нарахувати десятки мистців, які зложили данину цим сюжетам; не можна уважати гріхом мистця, коли він — свідомо чи несвідомо — повторить той чи інший вже раніше інтерпретований сюжет, але треба уважати прогашем як свідоме, так і несвідоме повторення стилю, раніше створеного), але все ж таки чергування виду, форми в мистецтві є вельми поважним, можна навіть сказати — принципово вирішальним фактором для, так би мовити, виправдання існування окремої творчості і творів.

Сьогодні однаке дійшло до перешаржування гасла новаторства, виник манеризм у цьому напрямі, до речі, назагал нормальне явище, коли взяти до уваги, що подібні виродження в мистецтвах постійно мають місце в історії: коли мова про манеризм у минулому —

мається на увазі доведення певного стилевого кредо до перевитонченого абсурду. В такі періоди мистецтво ставало кволим і тонкокровним. А сьогодні перед нами т. зв. поп-мистецтво (pop-art).

Абсурдні спекуляції в малярстві і скульптурі, що виникали на перенаголошеному і неправильно зрозумілому гаслі новаторства, є досить типові нашому сторіччю, отже поп-мистецтво є явищем не безприкладним. Коли, приміром, дадаїзм виник тому 50 літ на ґрунті певного соціологічного газарду, віднова його останніми роками не має первісного умотивування, а є радше вислідом розгубленого погляду на суть природи і ролі мистецтва та революцій у ньому. Виступ дадаїстів, до речі, мистців талановитих і з непересічною уявою, тривав недовго, але цей вибух мав певну ідейну спрямованість, на яку сучасні неодадаїсти ледве чи можуть без більшого натягування здобутися.

Не оспорюючи юначого запалу, що в своїй ідейній фікції заперечення вартостей заперечував мистецтво в своїй повноті, філософія і програма дадаїстів не може бути одначе школою, якою, приміром, стали кубізм, конструктивізм і безпредметність. Але ось приміха історії: коли творці дадаїзму шокували сучасників (це було мотивом цього руху), сьогодні (з перспективи часу і з більшим досвідом) ми дивимосся на їхні вибухи спокійніше і з більшою толеранцією, що більше, мистецьку вартість окремих дадаїстичних плодів сьогодні теж вже не оспорюють. Бо ці мистці, завдяки талантові і своїй здоровій мистецькій інтуїції, творили речі часто антипрограмові, проти власного бажання і настанови, відкриваючи нові естетичні вартості матеріялів, придатних у творчому процесі, що до цього часу залишалися без уваги: сьогоднішній коляж, тобто монтаж — зліпка різних відпадків матеріялів, знайшов призначення як естетично зовсім можливий фактор при... декоруванні (!) люксових помешкань і громадських приміщень (концертів і театральні залі, ресторани і каварні, банки, індустріальні бюро тощо).

У час появи дадаїстів певні матеріяли і об'єкти (скравки матерії, паперу або газети, скло, бляха, дерево, шруби, цвяхи, шнур і т. д. і т. п.) викликали в глядача обурення і шок. Інакше сьогодні: ці і подібні матеріяли і об'єкти сучасників, якщо він постійно перебуває в центрі подій, вже не чинять трудностей при естетичному переживанні (про приклади коляжу в історії буде нижче).

Сучасний дадаїзм більш послідовний, зате одначе годі додати у ньому те, що могло б забезпечити йому життя в майбутньому. Вже сам факт, що плоди сучасного дадаїзму легко і дуже точно можна описати, описати з такою точністю, що потреба репродукції, необхідного фактора-посередника при інформації про певний твір, який в даний момент не знаходиться перед очима інформованого, стає зайвою — є поважним аргументом проти, поскільки мистецький твір, завдяки своїй конечній одноразовості, є явищем (діючим на емоції), яке без решти не можна описати словами: для того, щоб консумент

пережив справжнє емоційне піднесення від даного твору — безпосередній контакт можна вважати конечним.

Попри все, завдяки суцільній дезорієнтованості консументів, ба навіть музейних кураторів і критиків, з одного боку, а навіженої комерційності людей у мистецтві випадкових — з другого, деякі галерії умудряються так, що є в стані пропхати у продаж приватним і музейним колекціям поламані крісла, фотелі і ліжка, подерті матраци, акваріуми, виповнені жилетками або... фальшивими зубами, в куби спрасовані форди чи інші машини, підхоплені з цвинтариц... ціни тут є все репрезентативні: 500-5 000 дол., а то й вищі.

На виставці «Сучасна американська скульптура» в нью-йоркському модерному музеї виставлено спорохнявілу лату, прикріплену до білого тла. Людності великоміській, яка тратить контакт з природою і живе в оточенні модерних сурогатів типу різних «вічних» продуктів з плястики, порошно, грибок або мох на дереві, вищвіти ржі здаються надзвичайно фантастичними явищами. Музей Гугенгайма в Нью-Йорку теж постійно виставляє екстравагантні речі — обсмалені дошки, подерті і зв'язані вузлами полотна, газетні шпальти, наклеєні на незвичні в образотворчому мистецтві формати (незвичний в станковому малярстві формат, що відповідатиме нашій букві «П») тощо. Критика дошукуюється чогось доброго і мистецького в цих експонатах, нової естетичної перспективи або «атомової динаміки» (згадані вище «динамічно» подерті полотна) або відкриття нових вимірів.

Чи всі ці експонати заслуговують на місце в соборі, яким для образотворчого мистецтва є пишний музей Гугенгайма — можна дуже сумніватися, цим речам не можна одначе відмовити певної напруги (творчого) дотику, якої в кишеньковій лямпочці на підставці з зазначенням висоти об'єкту таки вже годі дошукатися (цей експонат виставлявся в одній із приватних нью-йоркських галерій), бо кожний предмет щоденного вжитку дістає свій типовий естетичний вигляд — ніж, ложка, крісло, стіл, авто, літак чи згадана вже вгорі лямпочка. Одним словом, кожному предметові людина творча і з смаком надає певного зовнішнього естетичного вигляду без індивідуалізування, що саме є сильно питоменим мистецькому творові; не треба бути противником новаторства, щоб заперечити в таких вихватках мистецький сенс.

Якийсь час панувала тенденція уважати Сезана єдиним батьком модерного мистецтва. Цей погляд одначе заслуговує на критичну перевірку, очевидно без того, щоб за одним помахом знецінити творчість одного з архітектів сучасного мистецтва. Сильна орієнтація на кубізм спонукала віддати беззастережно всі козирі долі сучасного мистецтва Сезанові. Кубізм (попри свою винятково здисципліновану програму) все ж таки є лише одною з гілок у розлоному дереві: згадати б конструктивізм Мондріяна, який сильно вплинув на естетичне і конструктивістичне думання. Абстракціонізм Марка і Кандінського, дещо подібний до програми кубізму, лише в іншій образотворчій пло-

щині, зрушив тривимірне відчуття дійсності. Експресіонізм Ван Гога і Мунка поставив наголос на психологічній стороні явищ і зображенні їх. Без малярства Моне кінцевого періоду годі уявити нью-йоркську школу, яку очолюють Франц Кляйн (помер рік тому), Готліб і де Кунінг. Сучасний магічний реалізм, частинно й сюрреалізм, знаходить свої початки в давнішій історії (флямандське малярство натюр-морту для сучасного магічного реалізму, а Бош для сюрреалістів). Сезан не є єдиним батьком модерного мистецтва, і хоча йому належить визнання, але таки не весь кредит за ситуацію, в якій мистецтво 20 сторіччя опинилося. Йому одначе не можна відмовити «мучеництва», яке є саме причиною обережності більшості сучасних музейних кураторів, які бояться повторити помилку своїх попередників, що дуже помилилися в справі Сезана.

Він (забезпечений фінансово банковим уділом батька) безкомпромісово вів боротьбу за нову мистецьку істину. Сезан був одним із тих винятково великих мистців, якому не судилося зажити визнання (загально панує протилежний погляд, що з історичними прикладами не покривається: великі мистці в більшості вже за життя втішались визнанням, а коли вони зносили муки — це були муки творчих родів); його перша спроба участі в загальній виставці в Парижі була безуспішною: жюрі його твору до виставки не прийняло, і так було до самої смерти мистця. Хто був членами цього жюрі — нас сьогодні не цікавить, фактом одначе залишиться, що Сезан є одним із найчільніших представників французької культури. Чи не цей факт, на якому багато фахівців попекло собі пальці, спонукує сучасних критиків і кураторів музеїв просто на безмежну толерантність і... безкритичність. Інакше важко пояснити наявність згаданих раніше експонатів у музеях формату Гугенгайма або нью-йоркського модерного музею. Саме в цих двох музеях я вперше зустрівся з зразками поп-мистецтва.

Програма цієї течії зведена до спрощеної формули: ідеться про монструозне побільшення існуючих вже фірмових значків, етикет тощо; є тут і композиції, що зовсім схожі на рекламні плякати стилю придорожньої американської реклами.

Поп-мистецтво пропонує нам просто копії, зроблені з оригіналів, що не претендують на місце в мистецтві (до уваги читача: копії творів великих і менших майстрів робили і роблять, одначе їх не вважають мистецькими творами).

Поп-мистецтво покищо не є мистецтвом, але тому, що ми віримо в творчу людину, припустимо, що й цей рух, маючи щастя, може дістати геніяльного представника, який зуміє і на цій програмі створити мистецьке чудо, бо чим же ж, як не чудом у людських межах спроможности є мистецтво! Амбіція мистця блиснути оригінальністю є шляхетним змагом. Сьогодні, як сказано на початку статті, стало це дуже усвідомленою точкою в творчій програмі, а змагання за безпрецедентну оригінальність позначилися як драматизмом, так і пев-

ною дозою комізму. Сальвадор Далі з своїми вусами-антенами, чи скибкою хліба на голові, замість капелюха, є лише товариським пустином, який майже з непристойною мистцеві наполегливістю респектує старі, випробувані засоби (наголос в його мистецтві поставлений майже виключно на нових сюжетних ситуаціях). Але є мистці, які в гонитві за оригінальним трюком, після кількох кроків втрачають з очей взагалі сенс мистецтва, сенс творчості. Помисли, як це ми бачимо на прикладах згаданих раніше в цій статті, бувають дуже екстравагантні. Молодий Ів Кляйн, що помер недавно, прикріплював свої образи до авта і для «викінчення» тягнув їх полями під час бурі: він малював і «живими пензлями» — фарбою намазаними тілами (жіночими). Один «маляр» прикріплює полотно до вітряка, коли полотно крутиться — на нього він кидає фарбу. Інший «маляр», замальовавши рівно полотно якоюсь фарбою, — пробиває його ножем. В галерії (і музеї!) потрапляють рівно (без фактури) чорною фарбою замальовані полотнища (не пробиті ножем) і полотна — зовсім фарбою не торкнені.

На цьому місці слід відзначити існування дуже тонкої межі, що перебігає крізь мистецтво майже невидимою ниткою, розмежовуючи мистецтво від немистецтва; годі пояснити до кінця, чому, приміром, випалена діра з одного з образів Міро є, так би мовити, вкомпонованою, коли подібні спроби інших адептів мистецтва залишаються невмотивованими. Це, очевидно, проблема відчуття, тонкості відчуття, яке можна виروضувати у випадках, де наявне відповідне обдарування.

У мистецтві немає обмежень, і, як виявляється, все тут можна робити, коли за тим є певна творча логіка з динамікою і спритом включно. Коли я посмію нашкіцувати пам'ятник Шевченка, приміром, з справжньою баранковою шапкою на голові — вже бачу каміння, що летить у мій бік. Але зачекаймо з камінням, щоб я міг дожити до пояснення і наведення подібного прикладу, що відношується історією: отже я не претендую на беззастережну оригінальність, коли мова про цей шкіц. Нікому з скульпторів і не підповідаю цієї ідеї; я, широким казучи, не переконаний, що це — «блискавча ідея». Я просто захотів на хвилину спровокувати думання, взявши таку можливість до уваги, яку чому б то не зважити, знаючи шедеври Роз'яття, на дерев'яні бедра яких мистець не завагався накинути справжній шматок полотна. Чи є різниця? Власне у тому то й справа, що немає. А тут ще один, хоча й не паралельний приклад, але згадаймо (бо дуже варто) ікони-коляжі, на яких дорожочинність риз мистець намагався передати срібними і золотими бляхами і кольоровими склами, що мали імітувати самоцвіти. У цьому було натуралістичне мотто, а сьогодні коляжі роблять просто з протилежною метою; з тим чи іншим підходом, з тих чи інших причин — не має значення. Важливе те, що певне застосування матеріалу знайшло формотворче умотивування.

Не можна заперечити одначе, що кожний, хоча б найекстремніший фермент в кінцевому рахунку виявиться корисним в той чи інший спосіб, бо в мистецтві й досвід грає чималу ролью. Побуджуючі причини до творчості бувають дуже різними, пересічний консумент мистецтва всіх їх не бере до уваги, а цей факт ставить його часто у ворожу поставу до більшості творчих виявів, які не встигли ще здобути собі схвальну думку коломистецького загалу. Хоча не все треба оплескувати — певна повільність в осуді може виявитися розумним фактором. Глядач не повинен бути чи почувати себе зашарханим євнухом, він одначе повинен пам'ятати, що визначити, що є, а що не є мистецтвом, — є радше дещо складнішою проблемою.

Сучасне мистецтво — як мистецтво ніколи дотепер — стало дуже розгалуженим під оглядом вигляду і внутрішньої ідейної спрямованості; годі уявити «смакуна» мистецтва, який не був би в стані знайти те, що промовило б до його інтимної душі і смаку. Тут знайдете крайньо натуралістичні, але zarazом новаторські зображення (Таґе, образи якого на перший погляд можуть видаватися безпредметними, відображає певні, можна сказати, «малопомітні» фрагменти з природи: клаптик старого зацвілого муру, клаптик порепаної землі, місця, споєні нітами в залізній бочці тощо); реалізм, що не поступається реальністю сну, мрії чи бажаній реальності оточення; абстракціонізм, символізм, сюрреалізм, безпредметність... Напрями, що відкривають нові естетичні ефекти на базі математично-конструктивній, з одного боку (Мондріян, Архипенко, Леже, Наді, Кандинський), і наївно-дитячій — з другого (Кле, Дюбуфе); напрями, що займаються болючими проблемами людини — від її Бога до питань соціологічних.

Людині, яка виривається поза вчорашні межі спроможности, відкрились нові горизонти пізнання, і часто перші кроки у цьому новому напрямі приносять непоправну поразку старомодним поглядам. Українська людина на еміграції, прийнявши всі технічні модерні удосконалення і винаходи, радше непослідовно відкидає вимогу перевірки її ідейних, моральних, естетичних, релігійних і політичних поглядів та ідеалів. Це виникає з страху, що ця перевірка може допровадити до висновку про безсенсовність програми й ідеалів, які нібито умотивовують сенс і значення її сучасної ситуації. Може, до такого заперечення кінець-кінцем не дійшло б, та сам факт існування такої можливости, муміфікує емігранта на його першому кроці на шляху його долі. Коли подумати, що український мистець в більшості безкритично прийняв пляни і програму емігрантщини, тобто зупинив процес духового маршування включно з викреслюванням, доповнюванням тощо, на чому справжнє творчо-духове життя полягає, тоді знайдемо причини стану українського мистецтва з тінями млявості, пересічності і безвартности. Коли мистецеві у вільному світі у ногах лежить розкіш вільного життя (і творчости), український мистець в цій самій географічній ситуації виявився духово невлаштованим для користування цими розкошами. Мистець американський, німецький,

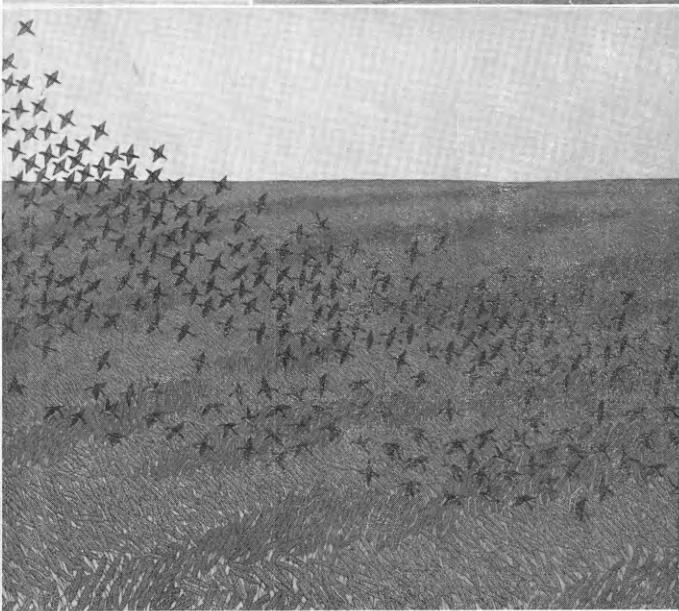
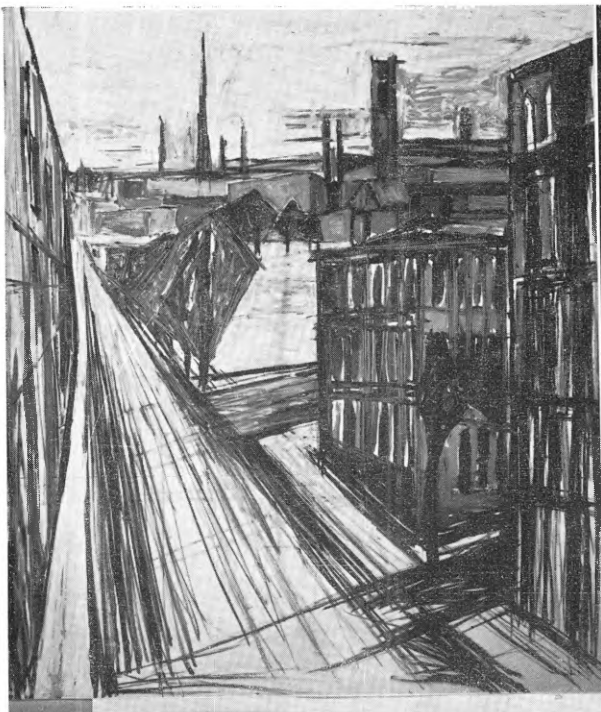
французький, італійський... вміє користуватися повнотою волі, він не знає границь при доборі матеріалів, об'єкту і способу вираження своїх мистецьких «примх»; він має право плакати над усім, він має рівне ж право сміятися з усього. Український мистець на еміграції, поскільки він погодився грати емігрантові передбачену ролю, втрачає можливість бути повновартісним у своїй ділянці; мистець-емігрант занадто «важливий» у рамках своєї емігрантської долі (він же ж малює гасла до політичних маніфестацій, «творить» на позавчорашніх нормах, прийнятих і схвалених його емігрантським консументом; є винятки, та про це далі), щоб він міг займатися «дурницями» — «пустими експериментами», що є типові мистецтву у вільному світі, — так він тратить (несвідомо?) час і енергію на переживуванні позавчорашніх калачів. Тому психологія українського мистця (я весь час говорю про нашого мистця на еміграції) в загальному — це психологія провінціала, що боїться вийти поза межі свого провінційного містечка з провінційними звичками; він воліє повнити обов'язки національно-догматичної гігієни, обов'язки без проблем, ніж взяти на себе творчий обов'язок переживання і зображування явищ по-свіжому.

Сучасне поп-мистецтво — взагалі ніяке мистецтво, це зовсім очевидне, коли одначе порівняти його (це я обіцяв читачеві в підзаголовку статті) з нашим, приміром, «неовізантійством» — перевагу в значенні таки доводиться передати першому; одне і друге збілося з дороги справжньої творчої природи мистецтва, представники поп-мистецтва проявляють одначе стимулюючий неспокій і прагнення відсвіження. Тут є певна думка, це є навіть концепція: піднести комерційний плякат, дешеvu пляшкову наліпку чи фірмовий значок до висоти мистецтва, натомість наше неовізантійство, прикриваючи свої недоліки творчого, артистичного, естетичного й ідеологічного порядку фіговим листком облудної побожності і патріотизму, зводить суттєве (одуховленість) первозразків до амистецького комерційного виду. Зрештою, вчить нас досвід, на Заході, особливо в Америці, спроби, які після певного часу виявляються безплідними, — відходять без серцекривавлення в музейні архіви, даючи місце новим дерзанням; виникнення неовізантійства у нас було теж викликане певною революційною думкою — бажанням віднайти в сторіччя затрачену есенцію українського творчого духа. В історії відомі випадки всіяких нео-, здається випадки більш-менш щасливого прищеплювання цього елемента пульсуючому організмові доби, якій доводиться з ним якийсь час жити, одначе наше неовізантійство саме перерішило свою долю, осідаючи на поверхні зовнішньої стилізації, вибираючи найбільш банальний засіб для вираження аспірацій програми.

Дехто у нас вважає, що, закривши очі або «струсевою тактикою», поправимо ситуацію у нашому мистецтві; дехто вважає, що думання, а особливо критичне думання і критична оцінка явищ виходить у нас з почуття меншевартості; дехто вважає, що з нашим мистецтвом все в найкращому порядку, бо деяким спиритунам часами вда-

Ліворуч (згори вниз) — Л. Гуцалюк: «Квіти на жовтому тлі» (1963); А. Оленчюк-Пегриштин: «Карнавал» (1963). Праворуч: Ю. Соловій: «Маршовик» (1962); М. Урбан: «Умираючий» (1962).

Угорі зліва направо — В. Прокуда: «Бруклін» (1961); Я. Геруляк-Туркевич: «Нахил» (1958). Унизу — Б. Боженський: «Лінколн»; Я. Гніздовський: «Лан пшениці» (1960).

ється організувати щось в роді «репрезентації» сучасного українського мистецтва фалангою дилетантів, до речі, без того, щоб після першого «попису» такий виступ міг на даному місці повторитися, що є зовсім зрозумілим, оскільки це «репрезентативне» мистецтво нічим не краще від периферійного мистецтва Америки, Німеччини чи Франції. Похвала сенатора чи якоїсь дами з міської ради, які взагалі не терплять мистецтва непровінційного — куди з таким капіталом!? Не знаю, що краще — заздрити тим нашим «оптимістам», що все привикли бачити «рожево» чи чути співчуття, — одне знаю, що наша історія культури має більше невиконаних сторінок (культурними ділами і пам'ятками), аніж записаних. Причини одні чи другі — не має значення, але дуже важливе, щоб змінити хід нашої історії.

Які вартості дало українській образотворчій культурі наше найстарше покоління — сьогодні вже видно; що дасть нам середнє і наймолодше покоління — сьогодні ще досить важко вгадати, дуже одначе потішає, що тут помітний рішучий вибір шляху власного творчого крокування, що при старті мистця вирішує чи не найбільше. Покищо ніхто з цієї групи (Гуцалюк, Гніздовський, Геруляк, Урбан, Дзиндра Михайло, Оленська-Петришин, Прокуда, Мілонадіс, Божемський, Оленська Христина, автор цієї статті...) не став світовим поняттям, мистцем світової ваги; не входитиму в причини і не буду віщувати можливих кандидатів на таку роботу, я лише бажаю відмітити, що в цій групі ридиться все, щоб засвідчити свою мистецьку самобутність.

Гуцалюк, після конструктивістичного абстракціонізму, з кожним роком чіткіше виводить власну лінію імпресіонізму з особливостями готики, тут може бути мова про народження готичного імпресіонізму; Гніздовський, попри те, що його особисто-інтимні зацікавлення є радше по стороні «чистого» мистецтва, докладніше — спрямовані в сторону вищуканих композиційних ефектів, є представником мистецтва інтелектуально-емблематичного, що саме створює лише його малярству у нас питоменний і своєрідний чар; Геруляк і Урбан своїми першими публічними виступами висловилися за безпредметність, Геруляк за безпредметність — космічного гатунку переважно, Урбан за безпредметність, базовану на суб'єктивних враженнях з ландшафту; Дзиндра має динамічний темперамент і запал, завдяки яким він мандрує «милевими кроками» від одного способу вислову до другого, кожноразово в сильному з певним фанатизмом зворушенні «атакує» в певний момент захоплюючи візію, у кожному разі — відсунувши чи пак призабувши юні «бароккові примхи» під впливом учителя Мухина — його скульптурна мова має риси романського мистецтва — простоту і безпосередність; Оленська-Петришин саме при відкритті світу фантастики і казковості, що правдоподібно типізуватиме її мистецтво; Прокуда — наш «сезаніст» (він у нас, мабуть, найкраще розуміє малярство Сезана), веде поруч дві програмові лінії: суворий імпресіонізм, що перегукується з корінним експресіонізмом, одначе більш конструктивістично стилізований, і тому Прокуда має право на власний патент; Мілонадіс

представився нам мрійливим прецизійністом. Знайти дефініцію мистецтва Божемського не легко — трудність не в тому, що його спосіб вислову чи сюжетно-ідейна сфера міняються, а радше в складності добачити нитку логіки процесів, але це не треба вважати протилежністю компліменту, оскільки мистець має право на алогізми, з яких часом постає велике мистецтво. Покищо я сказав би, будуючи фразу на «вістрі ножа», що його мистецтво може стати для нас тим, чим мистецтво Шана або Вебера є для американців — плетивом ілюстративності і декоративності, замаєної квіткою романтизму. (Його графіка є інакшого кореня, здається, але цієї техніки останньо я бачив всього дві речі, і тому стримуюся від втягання її до його характеристики). Оленська Христина, чи не наймолодший авторові цієї статті відомий член цього гурту, заповіла гучність і культуру в кількох річищах: експресіонізмі, абстракціонізмі й ілюстративності; малярство автора цієї статті загально можна схарактеризувати містерійним експресіонізмом.

Ця група, організаційно взаємно незалежних мистців, займається багатим і різновидим калейдоскопом ідей, що власне поширює амплітуду проблем в українському мистецтві — проблемами універсального зацікавлення. Чи цей факт сьогодні уміємо оцінити, чи ні — не має більшого значення, одначе сміливо можна твердити, що мистецтво цієї групи в дуже поважній мірі буде кульмінаційним (і репрезентативним) в українських музеях (Київ-Львів) завтра. Але чи, крім цього, комусь із них вистачить сили і витривалости дістатися на найвищі шпилі — під цю пору не можна відгадати, одначе фактом сьогодні є, що всі вони — в більш чи менш екстремній мірі — ідуть проти течії, принаймні ідуть проти нашої течії. Я кажу — проти течії, бо сьакі-такі компроміси в їхню «користь» (особливо, коли намагаються «вдарити» автора цієї статті, просто є зручним стратегічним ходом: вдаривши себе в груди, заприсягтись за культурно-творчу автономію одиниці) не виходять зі зрозуміння творчих різновидів, а просто — з снобізму або з заєчого серця, що не знає глибшого обґрунтування для своїх позицій. Але вилазить «шило з мішка», бо тих наших відважних деякі «авторитети» трактують просто як «необхідне зло» або частіше як «п'яте колесо у возі».

Не має особливого значення, що кому сьогодні подобається, але якщо про це тут говориться, то, так би мовити, для спростування поголоски. Чи розумно, приміром, в нашій фінансовій скруті ставити пам'ятники (хоча б Шевченкові), чи, може, було б розумніше видати за ці гроші все краще, написане нашими емігрантськими авторами, особливо коли пам'ятники без подиху творчої думки і творчої уяви — без жодної (або низької) мистецької (культурної) вартости, рятуючи наш справжній культурний дорібок від шлунків мишей і щурів, або допомогти фінансово науковим установам і науковцям.

Це одна справа, але припустімо, що ми таки мусимо ставити пам'ят-

ники — які шанси в цьому проекті, з деякими аспіраціями на подію в культурному і мистецькому закресі, мають чи пак мали наші мистці-новатори? (!) Жодних! Бо хто був передбачений в журі захищати новаторські позиції? Це, очевидно, мусіла бути людина (і то не одна!), що є відомою своїми теоретично обґрунтованими поглядами, недвозначно зорієнтованими в напрямі новаторства. Конкретно: чого ж варті заяви толеранції, коли до течії життя цих людей не притягають? Чого ж варті шапкування в бік Архипенка, коли молодим послідовникам відкритого Архипенком шляху обтинають крила? Наші «ваньки-встаньки» на мистецькому відтинку стурбовані естетикою наших парохіян у парохіях, що відбилися від світу, але для справжньої проблеми нашої культури — це є проблема формату нашого мистецтва, яке не сміє вічно в стані «дички» перебувати — у них немає серця. Я бачив шкіці проекту Шевченкового пам'ятника роботи Дзиндри, який уже в Німеччині привернув увагу декого з поважніших мистецьких кіл своїми дуже відважними і свіжими помислом і формою скульптурами. Шкіці його проекту пам'ятника — порівнюючи його з хистом автора — був, як то кажуть, «під псом». Дзиндра — це лише приклад — не є ісповідником просвітництва і просвітнянського стилю, він одначе зацвяжував свою увагу і пішов на хворий компроміс, знаючи, які тенденції в наших комітетах для таких нагод звичайно панують.

Мені, мабуть, скажуть, що сильний мистець в кожному стилі може свою мистецьку міць виявити — воно одначе так не є, бо коли зважимо, що в творчому процесі величезну роллю відіграє запал, який впливає з віри, побачимо, яку шкоду в творчості справляє тиск (я маю на увазі тиск душевний, а не певне обмеження рамами — сюжетом, приміром, — замовлення, що не повинне паралізувати творчу акцію мистця). Немає причини думати, що у нас свідомо організують тиск на мистців, але створені свідомо чи несвідомо — знаки психічного терору у нас є помітні.

Модерна зміна у соціальної структурі, яку Ортега-і-Гассет назвав «повстанням мас», відсунула одиничного фундатора мистецтва (папи, королі, князі, єпископи) дещо набік. На його місце прийшов новий «меценат», що є в душі доби — маса. Він застосував ряд рішучих змін, які стосуються відносин між мистцем і споживачем. Деякі реформи в сфері щойно згаданого стосунку позначені масовим штампом, що яскраво панує в усіх масових імпрезах-фестивалах, спортових змаганнях і кінних перегонах: ідеться про першість, про беззастережну і безсумнівну першість з атрибутами нагород. При чому слід відмітити, що в мистецтві такий прийом викликає лише непорозуміння і дає спонуку до фальшивого розуміння предмету (мистецтва).

Треба все ж таки визнати, що сучасний (масовий) споживач (людина з вулиці) і меценат мистецтва (фірми, суспільні організації, церковні ради, міські ради тощо) стараються гідно грати свою нову роллю, хоча дуже часто їхній шлунок цього не витримує. І без по-

літики тут теж не обходиться (в історії відомі приклади: Єгипет, Персія, Рим). І під цим кутом справи мистецтва стоять дуже порізно: в країнах, у яких панує пошана творчої індивідуальності, у більшості випадків мистець вирішає, так би мовити, стиль виконання йому дорученого замовлення, і тут переважно можна говорити про певний «тріумф мистецтва»; у країнах сучасного тоталітаризму мистецтво мусить служити буденним (а не вічним) життєвим вимогам з сильним переаголюванням елементів пропагандивної плякатності, а коли вже й може бути мова про деяку інтимність душі — тоді воно не повинне переходити межі пересічного смаку і вимог. Що в такій ситуації не все відбувається спокійно, не штука відгадати. Цього однак не можна сказати про ситуацію в країнах демократичних, у яких мистець має можливості розгорнення своєї самотності і неповторності. Попри всі шляхетні старання споживача тут (ходження по виставках і музеях), конфлікт між ним і мистцем безперервно триває. Найголовнішою причиною цього є слаба, а то й жодна теоретична підготовка консумента до мистецтва, яке (як здавалося фальшиво раніше) нібито можна опанувати виключно вродженим відчуттям.

Велику порцію вини в цьому треба заадресувати школам, у яких проблемам, з якими людина з ранку до вечора живе, присвячується мало уваги і місця: музика завдяки репродуктивній техніці (платівки) і радіо, образотворче мистецтво завдяки репродукції (книжки, журнали, телевізор тощо), а архітектура сама собою (особливо у великих заселених центрах) творять найближче оточення сучасної людини (і джерело її естетичної і емоційно-духової проблематики), і наскільки було б більше користі і наскільки збагатилася б насолода, коли б вона (людина) знала ключ до розуміння хоча б загальних основ, засад, програм і ідеологій у мистецтві і творчості.

Хто читає поезію, хто, крім фабули, уміє читати прозу, в музиці звичайно стежать за мелодією, не добачаючи інших повновартісних музичних компонентів, в образотворчих мистецтвах дошукуються паралель з природою. Цей звульгаризований погляд на мистецтво є вислідом непоінформованості. Є одиниці, які просто не мають природних даних для сприймання творів певного роду мистецтва: не всі мають музичний слух, не всіх зворушує колір, тривимірна форма чи ритм мови, але більшість людей таки обдарована даром емоційного відчуття цих феноменів. Та хоч ми за стихійне і природне сприймання мистецтва — не в меншій мірі побажаною є культура, яка служила б критичним фактором при доборі; повна людина — це балянс відчуття з критичними міркуваннями і рішеннями.

В шуканні причин нашої непопулярності, особливо непопулярності на відтинку мистецтва, ми найчастіше стараємося не бачити справжньої причини — нашої убогості. Те, що українська ментальність є певною потенційною силою, чого ми з щирого серця бажаємо, є од-

нією справою, але щоб здобути шану і визнання цей фактор не є достатнім.

Постійно повертаємося до проблеми самобутнього українського мистецтва, бо це є цікавою проблемою, і невичерпною. Але було б уже на часі заходитися інакше коло вияснення цієї проблеми (самобутності): подікавитися взагалі створенням солідного мистецтва. Пікассо і Брак працювали над кубізмом, у свій час новою образотворчою проблемою, не думавши про свої національні відмінності. І хоча їх образи з певного часу дуже подібні, — як Пікассо, так і Брак, постійно працюючи над універсальними проблемами образотворчого мистецтва, створили речі, що є чітко відмінні і мають характерні риси їхніх народів. Здається, простішої формули немає, і лише демагог не захоче уздріти, що мірою величини мистецтва, мірою його оригінальності здійснюється самобутність мистецтва даного народу з амплітудою від ліричності до експресивного бунту, від містицизму до реалізму. Виключно завдяки своїй мистецькій оригінальності Бекман, Кірхнер — реалізували в мистецтві суть німецької модерної духовости, як Поллок американської, Матісс французької, Міро еспанської, Орозко мексиканської, Шагал єврейської, Явленський російської і т. д. Що тут нікого не намовляємо на сліпе наслідування, — мусіло б бути ясным, і з «проблемами» і закидами меншевартости на цьому кінчаємо.

Однак нам треба бути в контактi з світом, знати, що там робиться, і, врешті, сильно заразитися бажанням стати народом, що має оригінальне, свіже і багате на ідеї мистецтво. Не вірте шарлатанам, що це (оригінальність чи хоча б оригінальщення) — проста і легка справа, бо в дійсності це є дуже важкою проблемою мистця.

На цьому можна закінчити цю статтю: на підкресленні важливости збагачення досвіду і знання про речі, з якими судилося нам жити в контактi, які засадничо нас цікавлять і які ушляхетнюють нас, адже ми не зайці, щоб вічно лише капустою жити. Доказом є наші предки, що вже перед багатьма мільйонами літ не лише про капусту думали...

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ЮРІЙ ЛУЦЬКИЙ: ДЕ РОЗХОДЯТЬСЯ ДОРОГИ

I

Розголос, що його здобула моя стаття «Ще до проблеми двох батьківщин», зрозумілий. Сьогодні «сердиті погляди» не популярні ні серед українців на Україні, ні серед тих, що живуть поза її межами. Там і тут є місце лише для поважних, затхлих і нудних-пренудних теорій українства. Якщо існує «сердита» українська молодь, вона безпардонно зараховується там до «хуліганів», а тут — до «бітників». Чому ж тоді слухати не молодого вже професора, що підшивається під «сердитих людей»? Як треба, його поглядам було дано рішучу «відсіч» в усіх репліках, демонструючи таким чином ще раз єдність і «духову озброєність» еміграції.

Щоправда тон і аргументи тих реплік дуже різні. Мої опоненти або глибоко обурені («Захвалована денаціоналізація» — «Гомін України», 18 травня 1963), нетерпляче повчальні (Б. Гасюк, «Поради батьків» — «Смолоскип», травень-червень, 1963), терпляче дошкульні (І. Кедрин-Рудницький, «В обороні традиції» — «Свобода», 15 жовтня 1963, Г. Н-в, «Українська культура і денаціоналізація» — «Свобода», 1963) або й дещо поблажливо співчутливі (статті М. Антоновича і В. Голубничого в «Сучасності»).

Факт, що я не маю оборонців, на який вказують мої врадувані противники, набирає трохи іншого значення, коли зважити, що багато з тих, про яких я пишу, не читає вже ні «Сучасности», ні української преси. Ті, яким я показав мою статтю в англійському перекладі, зауважили, що вона ніяк не «сердита», а, навпаки, дуже стримана (та навіть слухати «безбатченків»?). Цікаве й те явище, що ті, які в приватних розмовах не оспорюють моїх поглядів, радять мовчати, «бо навіть про те писати».

Мотиви для дискусії зі мною теж різні. Одні — з метою «оборонити традицію», зберегти молодь від баламутства, другі — диктовані бажанням вивести мене на чисту і глибоку воду. Деякі закидають мені зраду, опортунізм і капітулянтство, інші намагаються знайти суперечності в моїх поглядах і стараються довести їх ненауковість. Всі опоненти ніби погоджуються з фактом остаточної денаціоналізації (хоч для одних вона «неповна», для других не «неминуча»), але всі не погоджуються з висновками, які я роблю з цього факту. Для одних винародовлення — це виродження, для других — це смерть,

і тому, щоб перемогти її, вони мають готовий рецепт вічного відмоджування і відволікання цього неприємного моменту. Всі в основу свого мислення кладуть переконання, що людина є передусім членом нації, і що культурний та політичний націоналізм є базою індивідуального існування.

Тут є перше наше розходження. Хоч як банально може це звучати, я переконаний, що людина завжди важливіша, ніж нація. Що я під цим розумію? Саме те, що в усіх народів, існування яких ніхто не заперече, людина творить духові й культурні цінності для себе та своїх ближніх не тоді, коли вона служить яким би то не було інтересам даної нації як нації, а інтересам людини. Тому що інтереси людини й інтереси суспільства, в якому вона живе, дуже часто протилежні, тому якраз у людському, а не в національному є сенс життя. Чи варто пригадувати, що таке переконання має щось спільне з християнською наукою?

З оборонцями націоналізму годі сьогодні дискутувати. Їм можна порекомендувати есей Джорджа Орвела «Нотатки про націоналізм», але й тоді важко сподіватися, що вони зірвуть з східноєвропейськими традиціями націоналізму, початки яких сягають почасти до німецьких філософів кінця вісімнадцятого і початку дев'ятнадцятого сторіч, ідеологічними спадкоємцями яких були російські радикальні критики (Белінський та ін.), а посередньо також основоположники українського відродження.

Не можна сьогодні сумніватися, що якраз ті традиції ставлення народу понад одиницю і служення народові створили ідеальний ґрунт для утвердження марксизму-більшовизму з його ідеалами «історичної кінченості», вивіщенням мас, провідництвом партії і іншими «понадлюдськими» дурманами. В історії України революційність Шевченка, активізм Франка, незламність Лесі Українки, войовничість Хвильового доводять силу національної течії, але ніяк не вичерпують української духовості. Вклад, зроблений тими й іншими поетами, письменниками і мислителями, не можна збагнути, дивлячись лише на ролі, яку вони відіграли в розвитку українського націоналізму, бо всі вони творили цінності для людини, а не лише для України. Можна навіть сказати, що досягнення їхні більші в міру їхнього звертання від народу до людини. Так само не можна забувати, що на Україні аполітична і антинародницька течія була і є не менше сильною (хоч, може, вона менше популярна в часи холодної війни). Це гін до шукання правди, до самопізнання, до «добра й краси», який в українській духовості йде від Сковороди через Шевченка, Пантелеймона Куліша, Драгоманова, модерністів і молодомузців до найновіших часів.

Тому коли І. Кедрин-Рудницький хоче боронити українські традиції (зрозуміло, він вживає одну — традиція, бо чи ж можуть бути дві або й три традиції в одному народі?), то можна запитати: які? Ті, про які він пише в «Свободі»? Ті, які зводять все до націо-

налізму і клять, як він кпить, з «універсальної духовости»? Ті, які заявляють із сторінок всієї преси, що найвищим досягненням є ставлення пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні — як «найбільшому українському поетові»?

Дозвольте тоді запротестувати від імені тих інших традицій, від імені Шевченка, не як найбільшого українського поета, але як поета, бо як поет він не відомий не тільки світові, але й деяким землякам. Про нього як поета не скаже нікому пам'ятник. Обурення опонентів легко передбачити: при чому тут Шевченко? (в іншій версії: не зачіпайте Шевченка!). При тому, що якраз політизоване сприймання його сучасною еміграцією найкраще показує її духову вбогість, навіть коли міряти це сприймання не тричі проклятим «універсальним», але таки своїм українським масштабом.

Хоч В. Голубничий найбільше ліберальний націоналіст з усіх моїх опонентів, все таки він глибоко вірить у те, що нації не зникнуть і не зіллються в щось одне. Я цілковито з ним погоджуюся (зокрема з його аналізом «національного питання» в четвертому розділі його статті) і ще раз пригадую, що про «злиття націй» я ніколи не писав. Приписування мені такого твердження (всі опоненти це роблять, деякі з задоволенням, мовляв, це те саме, що Хрущов говорить) свідчить про те, що для націоналістів все існування зумовлене нацією, і все те, що не входить в поняття нації, є нісенітницею (розумово) і зрадою (емоційно).

З хвилиною відкриття понаднаціональних вартостей в культурі нації вони вдаються в паніку: рятуйте, наше національне майно пропадає, ми дозволимо його експортувати тільки тоді, коли всі будуть знати його національне походження! В дійсності національність даної культури (в літературі мова і форма, в мистецтві й науці стиль й тематика) якраз не вирішальні — вони лише дають конечний субстрат для твору, що промовляє до людей, не лише до земляків автора. В остаточній аналізі не важливе знати, якої національності були Моцарт, Шекспір, Пікассо чи Роден. Насолода з їх творів не є «національна», хіба для тих Ступай-Ступаненків, для яких Бетховен «не вже не українець? (а як німець) значить мати була українка». Існують народи, але існує і завжди існувало оце «злиття» не народів, а понять, ідей, відчужань, переживань і істин, що роблять з нас людей.

У зв'язку з цим не можу погодитися з В. Голубничим, що мій заклик до поринання в західну духовість є помилковим, бо, як він каже, існує тільки світова духовість. Світова духовість існує лише для антрополога, соціолога чи іншого вченого — як предмет вивчення. Слушно В. Голубничий заохочує до студій інших культур, між іншим як засіб до пізнання власної. Але українська духовість має корені не в Китаї, а на Заході. І тут не я, а він пробує «вискочити з себе». Студювати світ цікаво і конечно, але студіями не можна жити. Живемо ми всі на Заході, і я вважаю, що усвідомити собі цей факт дуже важливо, хоч не легко, а в умовах еміграційного шовіні-

зму майже неможливо. Тим більше таке усвідомлення конечно, що таки є оця західня духовість, про яку я писав і яку мої опоненти хотіли розвіяти, як злу примару. Може найкраще визначив її великий противник її (а дехто скаже підсвідомий репрезентант) — Достоевський. В «Зимових нотатках» він писав таке про Західню Європу:

«Що робити? Треба за всяку ціну створити братерство. Проте, виявляється, що створити братерство неможливо, бо воно твориться само собою, дається нам, існує в природі. Але в природі француза, та й взагалі у західній його не знайшлося, а натомість знайшлося начало особисте, начало індивідуаліста, сильного почуття самоохорони, самотвердження, самовизначення у своєму власному я, протиставлення цього я всій природі і всім іншим людям як самоправного, осібного індивідуума, цілковито рівного і рівноцінного всьому тому, що є поза ним. А з такого протиставлення не могло створитися братерство».

Замість братерства, в якому він хотів знайти основу людського життя, Достоевський бачив у західноєвропейській свободі одиниці тільки егоїзм та матеріалізм і пророкував їй повну загибель. Таку саму руйну «гнилого заходу» чи «гнилої Америки» пророкують тепер націоналісти. Ідея сободи одиниці перепривала однак не одну атаку від часів великого російського письменника і сьогодні являється не тільки фундаментом західноєвропейського і американського суспільного та політичного ладу, але й того, що я зву західньою духовістю — віри в людину, яка ставиться понад усе.

Це поняття зовсім не абстрактне, а намацально конкретне. Характеристичною для нього є не тільки повага до людини, але також спосіб щоденного життя й думання, толерантність, безпристрасність, самокритицизм і почуття гумору, якими так багата українська культура, не тому, що вона українська, а тому, що вона є частиною тієї західньої духовости. Цього не має, як В. Голубничий добре знає, ні на Сході, ні в Африці. Завзяте бажання тих континентів європеїзуватися, чи пак американізуватися, не можна пояснити виключно економічними мотивами чи впливами «вищої цивілізації». Факт є, що ота «егоїстична» західня духовість «заразила» сильно всі інші континенти, і безсила проти неї навіть залізна завіса. Сьогодні не обов'язково український націоналізм, а якраз американська «розхрістана» воля» може стати і стає спокусою для молоді України.

Очевидно, що відповідальність вільної одиниці в суспільному, політичному, виховному і культурному житті куди більша, ніж у системі, де людина підпорядкована «братерству», народові, чи ідеологічно-політичній догмі. Неспроможність людини виконати ті завдання доводить часто до її упадку і до упадку тих установ, які створені для неї. Проте немає сумніву, що майже всі негативні наслідки свободи є конечною ціною, яку треба заплатити за неї. Те, що допроваджує часто емігрантів в Америці до розпуки, бо в ній вони бачать використання, хаос, розпусту, корупцію і злочинство, — є відвотного стороною медалі. Можна лише співчувати тим, що відкрито або при-

ховано чекають приходу американського «держиморди», який «при-вibi все до порядку».

Цинізм в оцінюванні американського життя і його впливів на життя Заходу, так поширений серед еміграції, знаходимо також у В. Голубничого. Він старається довести, що в Америці такий же шовіністичний націоналізм, як в інших країнах світу, лише що американці, як і росіяни, хитрі і не називають себе націоналістами, а космополітами. Замість доказів В. Голубничий повторює відому фразу про американський імперіалізм («гряде світова держава, яку вони [американці] покликані збудувати»).

Якже тоді пояснити так глибоко закорінений «ізоляціонізм», відразу до самопропаганди, постійний та гострий самокритицизм у пресі і мільярдві допомоги чужим країнам та урядам без всяких взаємних зобов'язань? Невже американську ідею плюралізму в міжнародних і домашніх відносинах можна пояснити як хитро-мудру пропаганду? Зате В. Голубничий дає докази на дальше твердження про те, що «хоч значна частина американського і канадського простолюття, соціально-економічно та культурно пригноблених верств — безперечно» денаціоналізується й асимілюється, то «вищі верстви, хоча й відмінні культурно та мовно від сучасної культури країн свого походження, все ж уперто зберігають традиції свого походження та інтелектуальний зв'язок з історією і сучасним своїм колишніх батьківщин». Приклади: сантиментальна подорож Кеннеді до Ірландії та існування багатьох снобівських клубів «перших поселенців» тощо. Спостереження влучне, але дещо поверхове. Приклади льокального снобізму і сантиментальних зв'язків з «старим» чи врешті з «новим» краєм можна б сильно помножити («Доньки американської революції», сіоністи, «перші родини» Бостону чи Філадельфії, Тексасці, «чорні мусульмани»). Всі вони і тисячі інших існують і вважають себе дуже важливими та кращими від усіх інших, але ці групи майже не причетні до головної течії американського культурного життя, як так само майже не причетні етнічні гетто. Ці тисячі оаз різних традицій, культур і сантиментів — це ще не Америка, хоч деякі вчені (наприклад, два соціологи єврейського і ірландського походження, Глезер і Мойніген, автори книжки *Beyond the Melting Pot*, захоплюються ними), а ще більше письменників, мистців і музиків шукають в них надхнення і матеріялу. Субстрат Америки багатий і різноманітний, але в нових обставинах він швидко перетворюється в щось нове, і хоч він не зникає, як каже правильно В. Голубничий, то знаменне є не його зниження, а те, що з нього постає.

Так само непереконливими є для мене аргументи В. Голубничого, І. Рудницького і М. Антоновича про зріст націоналізму в усьому світі, головне в Африці, Азії і навіть Квебеку. Визнаю цей факт, але не бачу причини захоплюватися ним. Рівночасно бачимо зріст тоталітарних систем, всяких вождівських ідеологій і зріст озброєнь. Чи сам зріст цього всього означає, що людина мусить капітулювати?

Для мене куди важливішим є факт, що в культурі сучасної «націоналістичної Франції» немає місця для націоналізму де Голя так само, як в американській культурі немає місця для американського чи навіть «ірландського» націоналізму Кеннеді.

II

Після такої довгої передмови — пора на мову. Тут треба в'яяснити не так, що я хотів сказати в моїй першій статті, як чому я її написав. Мотиви, приписувані мені моїми опонентами, фальшиві. Поминаю тут ті теорії, що мені просто залежало на оплюгавленні і обезціненні української культури. Пригадую лише, що я критикував не українську культуру як таку, але спосіб зберігання і переццплювання української культури в Америці й на еміграції взагалі.

По перше, я хочу ще раз підкреслити факт втрати української культури з хвилиною виїзду з України. З писань деяких моїх опонентів не знати, чи вони виїхали, чи вони далі на Україні (І. Кедрин-Рудницький пише недвозначно про «український народ і його заморську частину»). Принаймні факт еміграції, факт нового середовища й життя серед іншої культури ними майже промовчаний. Традиції — це ще не культура, якою людина живе з дня на день. Традиції можуть помагати, але можуть також утруднювати життя в новому культурному середовищі. Це залежить від того, які виберемо: ті, які твердять, що наше національне походження є найважливішим фактом нашого існування (тоді ми будемо за всяку ціну триматися його або, не будши в силі цього зробити, перескочимо до іншої національності), чи ті, що вбачають в нас перш за все людей, для яких збереження чи набуття нової національності не є таке вже важливе.

По друге, я писав про проблему не тільки батьків, але й дітей, про молодь, яка родилась поза Україною (раджу поглянути на календар — є 1963 рік — двадцять років після останньої еміграції). Тому всі закиди, що я, мовляв, хотів «вискочити з себе», але не міг, пояснюю прив'язанням моїх опонентів до старих українських обрядів скакання і перескакування. В той час, коли я вважаю себе старим на вискакування, я раджу, як і перед тим радив молодшим від мене, не вискакувати, а відскакувати від тих ілюзій, які так запекло малюють для них зберігачі української культури за кордоном. Підозріваю, що більшість з них вірить також у те, що чистоту української культури можна зберегти в новому світі для того, щоб у слухний історичний момент перенести її назад на Україну і направити батьківщину на правдивий шлях.

Тут я не погоджуюсь з В. Голубничим, коли він твердить, що немає чого хвилюватися нашим відношенням до денационалізації, яка, на його думку, забере довгий час і на яку вплинути (за чи проти) не можна. Це сказано з висот академічних, без пристрасти. На додаток,

сам факт, що я написав таку статтю пояснено моєю семантичною і логічною суматохою — Голубничий воліє вжити слова «діалектика». Я допускаюся суперечности тим, що, з одного боку, закликаю до денационалізації, а з другого — даю поради, як її використати для першої батьківщини. Отже виходить, що я просто «хитрий хахол».

Суперечности тут немає, коли пам'ятаємо, що я пишу про батьків і синів та доньок. Батьки (до них належить і В. Голубничий, і я) вискочити з себе не можуть і мусять в той чи інший спосіб віддати данину обом батьківщинам. Мені залежало на тому, щоб звернути увагу нашої генерації на те, що поле інтелектуальних боїв віддане сьогодні майже виключно сухим-пресухим академікам, батькам народу з різних заслужених організацій і політикам з безлічі таборів. В наслідок того навіть ті нечисленні голоси спротиву, які чуємо, не в силі дати поштовху до тієї творчої переоцінки української культури (це вже окрема тема), яка сьогодні можлива лише поза кордонами України.

Можна тут очевидно за В. Голубничим сказати — то що з того? Але можна також поставити питання більш «діалектично»: не згідно з націоналістичною концепцією, а тільки в супереч їй можна зберегти й збагатити те, чим ще живе інтелігенція, тут не народжена, і посередньо те, чим може цікавитися справжня інтелігенція на Україні.

Зовсім інакше виглядає проблема наших синів і внуків. Факт остаточної денационалізації молоді (другої і третьої генерації) я не захищаю, а констатую, і роблю з нього висновки з досвіду, а не з теорій. Діти наші українцями не будуть, отже навіщо думати і діяти так, наче б вони могли ними залишитися. Коли ж визнати, що не 90 а 100 відсотків їхнього виховання може бути пов'язане з українськими традиціями, то варто серйозно призадуматися над тим, що робити, які традиції плекати та як їх плекати. Чим менше насильства батьків, чим більше рішення в тих справах буде віддане молоді, тим краще для всіх. Молодь, яка дозволяє батькам водити себе за ніс, не тільки передчасно старіється, але й сама не омине «відречення» з боку дітей і внуків. Чим більше насильною є спроба зберегти старі форми, тим радикальніший буде колись протест проти них.

Пускаючи нове коріння в нову землю, кожна одиниця має свої проблеми з тим, як і наскільки зберегти старі коріння. Процес цей завжди болючий та складний, і покладатися в ньому на безкомпромісові рецепти сантиментально і шовіністично настроєних батьків про перефцення української культури означає, на мою думку, калічити оте старе й нове коріння і робити цей процес не менше, а більше болючим. Моїх порад про те, як можна покинути рідні береги, не покидаючи рідних горизонтів (рідних не тому, що вони батьківські, а тому, що вони універсальні, хоч українські), можна слухати або й не слухати, але не можна примусити молодих людей жити минулим їхніх батьків, дивитися назад, а не вперед, ізолювати їх від нового світу, кажучи тим самим, що він гірший від старого. Подумаймо і пізнаймо, де сходяться, а де розходяться дороги.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

МАРТА КАЛИТОВСЬКА: З ГРЕЦЬКИХ НОТАТОК

Як на поштових листівках — море неймовірно синє, небо неймовірно блакитне. Безжмарне і широке. І безліч островів, що появляються зараз же від хвилини, як тільки виплисти в обсяг Йонійського моря. Острови. Світанком обтягнені прозорим туманом, потім зарожевілі, ще пізніше залиті сонцем, виразисті і чіткі, і темні, і фіялкові, майже чорні над вечір. Кам'яністі горби в коронах оливкових дерев. Острови незайманної краси і спокою.

Коли корабель підпливає до Керкіри, що розтягнулася, немов лініва красуня, хочеться чимшвидше вискочити на берег і за Одисеем зійти аж до моря, що синім кошеним забігає в лагідні обійми дрібних заток, щоб погрітися на сонці. На березі не видно Навсікаї, і дівчата не перуть білля в морі, але хто знає, чи не забігли вони в сосновий ліс біля моря? Може воно так тільки в годину, коли підпливає корабель, а тоді все повертається до первісного життя.

Є щось сильніше, що тягне в морську даль. Є місто, в якому збереглася душа країни, і воно там, на східньому березі Греції.

Коли прямувати автобусом з першого грецького порту Патра до Атен, можна набрати уяви про фізичний вигляд країни. Дорога біжить весь час понад морем і відкриває красу північного Пелопонесу. Лагідні береги і гористі краєвиди Ахаї. Оливкові сади і поля, вкриті висохлою травою, жовтою землею. Часом виноградники, рідше людські оселі. Хвилястий краєвид часом з високими гірськими горбами, що відкривають раптом зелений оливковий рукав. Часом самотні дерева підкреслюють ще більше спокій і бідність землі. Часом обриви скель над автострадою з надсипаними підмурівками, а біля них працюють робітники. І вривана синь моря.

В автобусі майже самі греки. Кидається в очі їхня бідність і скромність. Говорять мало. Людяна і нестандартна ввічливість говорить про доброту. Не видно селян, чи, скорше, їх не пізнати, бо тільки рідко вони вдягають типовий селянський одяг, і такий довелося мені бачити в атенському парку. Спостерігаю тільки одну жінку-селянку. Вона в чорному, і голова пов'язана чорним платком. Споглядає якимось сумовито і розважливо обраховує гроші на квиток. Не важко збагнути, що тих грошей у неї небагато. Потім вона дивиться якимось крізь шибку, і тоді я теж спостерігаю ряд сірих скриньок, ніби умисно розкладених на схилі горба. Догадуюся, що це вулики, але своїм виглядом вони ніяк не нагадують наших. Все свідчить про бідність.

Зовсім непомітно переїжджаємо Корінт, і хвилину автобус біжить через міст, прокладений на корінтському каналі. Його береги глибоко втяти, і корито здається радше вузьким, хоч має двадцять три метри ширини. Корабель, який пропливає, здається згори справді кораблем-іграшкою. Канал має свою дуже стару історію, а ідея сполучити два моря народилася ще в задумах Цезаря. Нерон започаткував копання каналу, викинувши золотою лопатою жменю землі. Синє корито нагадує клейнод, що примостився у вигідній коробці. Якесь дитяча гра в кораблі і море на тому мегушливому клаптику землі. Тепер знову море, але вже інше, тільки й воно дуже си-не і мерехтливе. Минаємо Мегару й Елевзіс, і після чотиригодинної їзди автобус в'їжджає в передмістя Атен.

Ні сліду хоч якого старовинного каменя, будівлі чи руїн. Непомітні дома, як на кожному передмісті, фабрики. І невдовзі автобус затримується на площі, що є модерним серцем Пелопонесу. Подорожні, що входять і виходять, шофери, клунки, таксі, столики близької каварні...

Перша зустріч із модерними Атенами розчаровує. Коли б не грецькі написи, які зустрічаються на кожному магазині (зовсім немає двомовних чи чужих), можна б думати про якебудь європейське (радше німецьке) місто.

Стає шкода, що між країнами немає досить границь, щоб знати, що за чужими межами зустріне нас інший, зовсім окремий світ. І коли таксі підвозить на площу Омонія з високим фонтаном (який силкується ніби рятувати її пересічність), при якій площі збіглися головні артерії міста, готелі, ресторани, подорожні бюро і на якій більше, ніж деінде, тупцюють туристи, — я шукаю хвилину безрадно чогось, що могло б нагадати про Атени. Але віднаходжу це тільки наступного ранку.

*

Від дев'ятої години ранку сонце вже пече. Йому відкриті широкі вулиці, і воно пливе рікою і зливою із синього небесного відра. Хто може знайти хоч латку тіні, заздрісно зберігає її для себе, головне тоді, коли доводиться чекати на вільний перехід вулиці чи на трамвай. Хочеться чимшвидше покинути широкі вулиці, що втягають у себе соняшну спеку, щоб видихувати її повільно під вечір тоді, коли прольотами вулиць плине продув і легіт від моря.

Від площі Омонія найкраще відірватися і зійти однією з бічних вуличок у частину міста, де починає блукати атмосфера східного барвистого неладу і перехожі ходять повільно, шукаючи власне неозначеного. Чимдалі запускатися у вулички, тим вони стають гамірніші, різноманітніші. А новітні греки перш усього купці. Про це не можна ніяк забувати. Треба твердо збивати ціну, не бентежившись аж ніяк тим, що чорні рухливі очі дивляться на вас уперто. Тільки в іншій країні, можливо, у вас знайшлося б більше твердості, а

тут якось надто промовляє на кожному кроці бідність, і вам здається, що саме ви як турист маєте бути нормальною жертвою.

Коли ви заходите до малесенької крамниці з печивом, де можна рівночасно з'їсти йогурт чи морозиво, скромність і бідність викликає радше почуття людської солідарності, яку ви можете виявити в дуже мінімальній формі. А тут ця солідарність має справу з расою, яка всетаки породила Європу. І коли я саме в такій крамничці дивлюся на бідно вдягнену жінку, яка п'є воду і подає малому дівчаткові морозиво, я щаслива, що можу дати від себе хоч цукерку, що має заступити кілька ввічливих фраз.

Але тут, саме серед того базарного шарварку, раптом вам мигне перед очима здалека малесенька візантійська церковця. Часто вона вирине на перехресті вулиць, немов різьблена коробка, — диво, яке зовсім не підходить до стандартних домів і бідних крамниць. Ці візантійські церкви старі, в романському стилі чудових пропорцій, з плоскими банями, вкритими червоною черепицею, з романськими склепіннями і портиками, з високими шестигранними білими підмурівками, у які вмуровано кола із жовтого грубого скла, що перепускають жовте, лагідне світло. В середині вони часто почорнілі від старости і свічок, що горять перед іконами.

Блукаючи так малими вулицями, оглядаючись поміж домами, раптом побачите крило Партенону. Тепер уже ніщо не в силі утримати вас тут між базарним крамом. Акрополь підноситься на скельному втятому горбі, на фоні неба дуже виразно закреслена сама святиня у всій своїй красі, що складається з таких простих елементів, як кількадесят мармурових колон і два фронтони. Явище таке естетичне й чисте, що майже неможливо прикладати до нього банальні описи і рецепти на сприймання його краси, як важко говорити про поезію, описуючи почування, які ми переживаємо, і накидувати свій спосіб відчуття другим.

Мені пригадується мій професор археології, який постійно пригадував: бути добрим археологом не значить кидати банальні фрази захоплення перед предметом старовини. І поява Партенону будить куди інші і глибші почуття. Важко сказати, що думають сьогочасні греки про Перікла, але без існування Партенону було б ледве чи можливо доводити геніяльність Фідія, якого Перікл вирізнув з-поміж мистців тодішніх Атен, відаючи йому відповідальність за цілість будови святині. І власне немає ні одного доказу, що Фідій був творцем Партенону і його скульптур, як також творцем колосальної статуї Атени-Партенос, яка стояла в центральній наві, недалеко входу до святині, вся з золота і слонової кости. А однак немає ніякого сумніву, що творцем був власне він, бо саме його вважали найвидатнішим скульптором часів Перікла.

Удень Партенон, що означає «кімната дівць» (присвячений Атені — опікунці дівчат), з жовтавого мармуру, — набирає в сонці кольору м'якоти і тепла. Тільки проходячи біля колон і спостерігаючи

їх ритм, можна помітити, що кожна з них трохи нахилена до середини святині, що дає неповторну перспективу і чого бракує саме паризькій церкві Мадлен, яка побудована за пляном Партенону. Не залишилося жодної з 92 метоп, які прикрашували дорійську святиню, як і нічого не залишилося від 160-метрового фризу і 44 статуй, які прикрашали її середину.

Частина скульптур підпала модерному вандалізмові. Їх перевіз лорд Елжен, англійський амбасадор у Царгороді, до Британського музею на початку 19 віку. Можливо, що це врятувало їх від загибелі. Але справжнє їх місце було б таки в акропольському музеї, в якому знаходиться все, що збережене з партенонських скульптур.

Я сиджу на сходах святині. Сонце щедро заливає Акрополь і перетоплює все в ясножовтаву масу, в якій ледве вирізняється Ерехтейон — святиня в йонійському стилі, зовсім відмінного ритму. Тільки шість каріатид, на головах яких спочивають мармурові плити, що творять дах того принавку, і між які всуваються тіні, зарисовуються виразніше і нагадують живих дівчат. Одна з них чи не яснішого кольору — відлив на місце оригіналу, який також помандрував з англійським лордом до Британського музею.

Власне з Ерехтейоном тісно в'яжуться мітичний переказ про суперечку Аteni з Посейдоном за ту частину Аттики, яку кожний з них хотів вибрати за місце перебування. Кожний з богів мав дати атенцям дарунок, який вирішить вибір. Коли Посейдон створив коня, Аteна, встроївши спис у землю, розбудила джерело і біля нього невелике оливкове дерево. Мешканці, знаючи вбогість своєї країни, прийняли з вдячністю оливку і з нею опіку над Аteнами. Ще й досі в святині викопана криниця з джерелом Аteни, ще й досі росте оливка під святинею, хоч вона вже не та, яку виростила богиня...

Ніякий музей не заступить того клаптика землі, на якому обіймає вас не тільки жагуче сонце, але й почуття гордості й відповідальності за приналежність до європейської раси. Коли говорити про європейську духовість і єдність, треба починати саме з цього місця.

Андре Мальро, відвідавши Аteни, не тільки промовляв з Акрополя до атенської молоді, а й залишив грекам цінніший дарунок: подарував грекам прегарний спектакль «Звук і світло» у виконанні акторів Комеді Франсез. Спектакль Франція присвятила на славу Греції — цими словами він відкривається кожного вечора трьома мовами: грецькою, французькою і англійською.

Щовечора на горбі Пнікс, з віддалі 300 метрів, публіка переживає шмат грецької історії. Війни з персами, перемогу під Маратоном, переможний біг, потім зраду, пожежу на Акрополі, битву під Саламінами... І після тих важких днів, що купають святиню в огні, приходять дні слави. Десь там на Агорі народжується хлопець, що прославить Аteни і Грецію. В ту годину, коли навкруги низом плине море модерного міста, над Акрополем лунає голос Перікла: «Атенці, закінчилися дні війн, і нехай Акрополь запалає славою над Аte-

нами і Грецією!» Паргенон купається з золотавому світлі під звуки музики Петрідіса...

*

Приємно блукати по Агорі перед заходом сонця. Практично майже нічого не залишилося з старого міста, крім розбитих статуй, слідів фундаментів, чи, власне, знаків, де вони були. Не залишилося нічого від колонад, які оточували площу. Тут проводили атенці час у розмовах про новини дня, тут збирав своїх учнів Сократ. Місто знищили трохи й самі атенці, вживаючи камінь будівель і статуй на барикади, коли була потреба. Потім почали там селитися нові мешканці, і так старі руїни зникали між домами. Треба завдячувати допомозі Американської школи клясичних студій, Рокефелерові і грецькому урядові, що перенесли нові оселі і відтворили сліди старої Агори.

Хто відкриє Акрополь, для того Атени не мають багато інших місць притягання. Є величавий олімпійський стадіон, є чудовий старий королівський парк, у гущавині якого сплелися найрізномодніші дерева у змові проти сонця; є гора, яку, кажуть, загубила Атена, і на ній тепер маленька капличка св. Юрія. І є в Атенах пребагатий національний археологічний музей, у якому величезна збірка кераміки, дорогоцінних прикрас і зброї з Криту, Мікен, Атен, Родосу та інших островів.

Вечорами вулиці Атен видихають спеку дня. Маса людей переливається повільно і затримується місцями біля крамниць, де продають морозиво, барів і каварень. В місцях, де можна гасити спрагу. До кожного напою, гарячого чи холодного, подають обов'язково склянку дуже холодної смачної води. Чоловіки п'ють турецьку каву.

У вечірні години біля Акрополлю сидять ще туристи, але коли чужинці шукають все ще вражень і чогось нового, греки готуються до спочинку, і найчастіше можна їх знайти в двох місцях: по церквах, що тепер наче оживають і наповнюються вірними, або в каварнях.

Церкви ніби губляться поміж магазинами й особливо рухливими вулицями, як ось церква св. Теодора або чудова Капнікарея, не говорячи вже про малесеньку церковцю з 12 віку, що заховалася біля нової катедрі у псевдовізантійському стилі. Нутро церков майже завжди подібне: при вході високий пульт із свічками. Кожний обов'язково бере свічку і світить перед головними іконами, що лежать на тетраподах недалеко входу. Стіни завішані іконами, і вони призначені не для прикраси, як це водиться на Заході, а для почитання. Вузькі царські двері, відносно високий іконостас. Між іконами переважає часто Богоматір і св. Юрій. Також часто зустрічається св. Олена й цар Константин. Греки побожні, і їх побожність інша від сангументальної слов'янської. Вони не б'ють поклонів, або досить рідко, і не моляться вголос, не зідхають і не шепчуть молитов. Тут, у церквах, відчувається, що прив'язання до богів і до

мітології породило глибоку побожність. У свята чи в їх навечір'я — крамниці позамикані, і даремно будете шукати хоч однієї, щоб порушила ту традицію.

Цікаві грецькі каварні. Часто вони просторі, хоч дуже скромно уряджені, і коли ви зайдете, то зауважите, що тут зовсім немає жінок. Часто я умисне заходила, щоб ще раз переконатися, що греки тримаються старих традицій, і навіть модерне життя, яке вривається до столиці, не зломало старих звичаїв, хоч їх ніхто й не пропагує. Грецька жінка, хоч і вихована модерно і користується всіма здобутками цивілізації, все ще підпадає неписаним законам, які виплекала традиція дому. Вона радше не показується ні в каварні, ні на вулиці, коли це не конечно. Цей здогад підтвердила моя знайома грекinya, з якою ми запізналися зовсім випадково на Керкірі.

У каварні сидять чоловіки, попиваючи грецьке вино або турецьку каву в малесеньких горнятах. Вони грають у карти чи в кості, сидять радше мовчазні, зайняті грою. Деякі сидять зовсім без діла, приглядаються до гри, майже не реагують на те, що діється довкруги. Вони мовчазні і радше несміливі. Ніби зовсім відгороджуються від гамору життя, що пливе на вулиці, де товпляться перехожі біля кіоску з солодким печивом, баклавою й іншими присмаками, що знаходять своїх частих покупців саме між чоловіками.

*

Дафні лежить на половині дороги між Атенами і Елевсісом. Різноманітний хвилястий краєвид, багато зелені і дерев примушують скоро забути, що ми тільки кілька кілометрів від Атен. Автобус затримується несподівано на перестанку перед сільським рестораном, і кілька осіб, що висідають, розгублено розглядають краєвид, і тільки тоді на протилежному боці дороги, біля просторого парку, помітно церкву, яка датується 11 віком.

Манастир Дафні засновано на тому ж самому місці, де колись стояла святиня Аполлона. Першим монашим чином були сестерціяни, і тільки згодом, за панування Візантії, манастир замешкали православні монахи.

З самого манастиря залишилося небагато, але зберігся чудовий портик сестерціянського манастиря під низькими романськими аркадами, опертими на колони романського і візантійського стилю. Закрите подвір'я не втратило нічого з давнього чару манастирського закритого подвір'я з тіннями аркад, кипарисами, підмурівком і сходами, що ведуть до церкви.

Не залишилося нічого з самого манастиря. Але весь чар Дафні і все багатство в церкві, насамперед її знаменитих фресках. Іконографія фресок, на яких зображено традиційні сцени з життя Христа і Божої Матері, така багата, що виходить далеко поза межі традиційного. І важко сказати, що візантійська іконографія заскоружла у своїй традиційності і сухості. Можливо, вона стала такою пізніше.

Можливо, ще дуже грецький і традиційний Христос-Пантократор в мозаїці на купольній стелі, і св. Іван Христитель — грецький у своїй будові. Б'є з його обличчя сила і впевненість, а Христос-Пантократор має вигляд суворого Бога. Але сцена Різдва на тлі грецького краєвиду має весь чар сільської простоти. Пасуться вівці, і св. Йосиф сидить, задумавшись, біля оливного дерева, а Божа Мати лежить недалеко біля ясел, над якими нахилився ангел. Або хрищення в Йордані, який має скорше вигляд моря, і два ангели простягають мережані рушники. Або мозаїка успення Богоматері, в якому кожне обличчя апостолів різне і кожне повне сумовитого вигляду. Або молитва св. Анни біля візантійської криниці, прикрашеної мозаїкою, на якій служниця цікаво заглядає з сіней грецького дому.

Пастелевий кольорит фресок, в якому переважає рожевооранжове, цеглясточервоне, темносинє і оливковозелене, гармонізує у своїй цілості з мозаїками і говорить про те, що церква була мальована одними руками або під точним оком доброго майстра. Обличчя на мозаїках, як і на фресках, такі індивідуальні й експресивні, що можна думати про портрети. Церква зберігається тепер як музей; а зараз на задньому подвір'ї ведуться розкопки на пляні другої церкви, яка стояла поруч і з якої, крім фундаменту, не залишилося нічого.

*

Мікени, де зберігаються двері палацу Агамемнона, як і його гробниця, лежать у диких горах.

Під широкими верхами смішно мале й безпомічне село дає нагоду перепочити й підкріпитися тим, які в полудневі години серпня відважуються пішки добиратися до славного місця. Немилосердне сонце палить все, що йому відкрито. На відтинку трьох кілометрів ледве зустрічаю людей. Два німецькі скавти інформують, що до Мікен ще з пів кілометра дороги. Щастя, що дерева отінують хоч частину гостинця. Рід буків (чи вільхи) чомусь з обідраною корою, і мені здається, що її вживають для природного фарбування. Мінаю село і не бачу найменшого сліду, який вказував би на старовинне місце. Нарешті, за закрутом гори стежка і будка музейного сторожа.

З палацу, славного ще й мікенським лябіринтом, залишилася частина масивних стін із брамою, над якою спинаються два леви на підмурівок, що на ньому стоїть колона в мікенському стилі. І зовсім окремо, в скелі, кімната Агамемнона. До неї веде прохід між високими мурами, що звужується до дверей, за якими несподівано розкривається простора кімната з круглою стіжковою стелею. Чи саме не тут віднайдено археологічну знахідку, яка зберігається тепер у Національному археологічному музеї Атен? Шліман, відкривши зовсім випадково цей скарб у 1870 році, розкрив не тільки для греків, але й для людства незвичайно багаті докази про найстаршу грецьку культуру. Між цими знахідками на особливу увагу заслуговують маски з золотої бляхи, які клали на лица померлих. І з тієї

просторої мовчазної залі малі двері ведуть у кімнату, де спочивало Агамемнонове тіло.

Ще й сьогодні все тут робить враження відлюдности дикого і захованого перед людськими поглядами місця. Голі камінні верхи, спалена пожовкла трава і відсутність людей. Дорога, що сходить униз, повертається із світу мертвого царства у світ живих.

*

До Дельф найкраще дібратися кораблем через коринтську затоку з Егіону до маленького порту Ітеа, що лежить на віддалі кількох кілометрів від гірської місцевини.

Відпливаю останнім вечірним кораблем, і в Ітеї доведеться ночувати. На пароплаві усього кілька осіб, і більшість з них шофери, які супроводять транспорт вантажних авт на другий берег. Власне це транспортування авт дуже цінне для доставців городини, овочів та інших продуктів, які довелося б везти цілу ніч об'їздовою дорогою берегом.

Між ними тільки один француз, який уже не вперше в Греції і допомагає молоді організувати свій побут і оглядання країни. Розказує багато цікавого. Коли ж говоримо про Атени і спектакль «Звук і світло», він висловлює своє невдоволення з приводу того, що Мальро популяризує поза Францією спектакль, який повинен бути типовим тільки для однієї країни. Може, його правда.

На покладі холодно, і корабель їде у зовсім чорну ніч. Здалека блимають ще світла рибальських човнів, що тримаються намистом недалеко порту. Смоляна ніч перед сходом місяця.

В горішній каюті — відпочивальні, і більшість подорожніх дрімає на м'яких стільцях. Тільки через дві години підпливаємо до Ітеї. Мале містечко готується вже до сну. В готелі немає місця, і мені призначають кімнату в приватному домі. На сходах квіти в глечиках, і в садку кущі олеандрів. Білі мережані заслони на вікнах і покривало на ліжку нагадують дім.

Автобус спинається серпентиною щораз вище й вище. Віддаюємося від моря, щоб в'їхати в оливковий ліс, що вже не покидає краєвиду. Вузька дорога крутиться слимаком і відкриває час від часу стрімке урвище. Море залишається за нами і блимає синім язиком дивовижного плаского звіря. Після багатьох закрутів дорога випростовується, минаємо кілька хат і в'їждаємо в довгу вулицю, тісно обложеною магазинами й готелями. Ми в одному з найкращих закутків Греції.

Сьогодні перед заходом сонця мають ставити в старовинному дельфійському театрі «Електру». Малі Дельфи з однією вулицею і безліччю дрібних готелів — заметушилися. Невже справді у тих байдужих і дріб'язкових греків, з виразним нахилом до торгівлі, розбудилася грецька душа?

У місті тільки про те й мова. Розпродують квитки. А на ру-

їнах театру, де ще вчора поставили клясичну декорацію (фронтіві двері з широкими сходами), йде остання репетиція.

З святині Аполлона, що лежить на одну терасу нижче від театру, чути голосіння хору і голос Електри. Скелі ловлять слова і кидають приглушено в широку долину Пляйстосу, де темніє оливкове море. Із стежки, поміж соснами, можна стежити за тим, що діється на півколі античної сцени.

Молоді дівчата в чорних трико виконують хороводом ритмічне коливання, то простягають, то заломлюють руки. Весь настрій в руках. Від благання до розпачливого голосіння, від обурення — до збентеження, від жалю — до розпачу. Зміни рухів швидкі й легкі, під ритмічне вибивання такту пані в оранжовому платті. Майже непомітно стоїть, припершись до дверей, невеличка Електра.

Зацікавлення не зменшується ні трохи, коли за годину до початку виставки я підіймаюся камінними сходами, разом з іншими, що прийшли зайняти місця. Спішать не тільки туристи, але й багато греків. Бачу власницю крамниці з сувенірами, в якій купую листівки, і селянку, яка кожного дня повертається з поля на ослі.

Добре чекати початку спектаклю під безхмарним грецьким небом, під зеленим плечем Парнасу і спостерігати вогнисту панораму, що розгорнулася на обох берегах Пляйстосу і на широких верхах Гіоні і Вартусії. Місце театру вибране точно так, що перед шостою годиною сонце покидає гору Парнас, амфітеатр і сцену і переноситься на святиню Аполлона і широку долину. Сам спектакль відбувається на фоні соняшного видовища, і все кінчається, коли пригасає соняшна пожежа, а під Федріядами чорніють тіні.

Скелі підхоплюють голосіння Електри, хор жахається власного розпачу і на хвилину ломиться сірими квітами, розбігається, щоб наново сплестися рухи в голосінні. Чи то спектакль, чи то дійсність. Хор вплітається в людське сумління, як вода, що вливається в кожну щілину. Переконає, благає, просить, замолное, на хвилину кам'яніє, підкрадається під розпач. Тінь злочину затяжіла над долиною, як ніч без неба. Плач викрадається вузькою стежкою до скель і розбивається об їхню твердість.

І кожний несе у власному серці краплю грецької трагедії, що ще тремтить між скелями, загортаючись у плащ ночі.

Тепер сцену заливає світло, і на ній ще довго залишаються грецькі актори під оплески публіки. Де-не-де між соснами електричні лампи кидають приземне світло на стежку, якою глядачі починають сходити вниз. Тепер розкопи і руїни здаються таємним царством, в якому блукають тіні в ніч без місяця.

Кожного ранку я покидаю готель Діонісос і йду в напрямку старих Дельф. Снідаю в «Райському закутку», на терасі, що висить над зеленим проваллям оливкового моря. Згори помічаю на схилі кілька бідних осель, біля яких, крім каменистої землі, нема нічого зеленого, і прип'ята коза дереться до єдиної оливки, що становить чи не

весь добробут господаря. Зовсім не бачу городів чи іншої зелені, а може все проковтнула серпнева спека.

Дуже далеко, внизу, блищить затока моря. Там Ітея. Ще кілька кроків, і за готелем Аполлона та закрутом обривається містечко, і перед очима стає широка панорама гір. Високо в небі літають два орли. Тільки боги могли вибрати таке місце для себе.

Сьогодні, може, не так важливо знати, де саме сиділа пітія, що виголошувала пророцтва, як цікаво бачити цілість того священного міста, яке виросло біля святині. Весь час тут тривають археологічні розкопи, навіть і тепер. Молоді архітекти під немилосердним сонцем креслять пляни фундаментів, що залишилися. Цікаво, що на розкопах немає враження мертвоти, може тому, що весь час тут туристи, сторожі музею, який стоїть справді на сторожі багатства, що є ще в руїнах. Його тут вже не багато, бо все цінне в музеї, але тепер кожний камінь тут є цінністю, тим більше, що землетруси, які вже тричі навідали Дельфи, руйнують за кожним разом те, що зложено чи посортоване, перекидають каміння чи розбивають і кидають в долину Пляйстосу.

До святині Аполлона веде священна дорога, що підіймається зигзагувало поміж руїнами старовинних будівель і статуй. Майже кожне місто складало свій даток для славної дельфійської святині, і тому майже кожне більше місто мало тут свій невеличкий будинок, у якому переховувався скарб.

Атенці мають щастя. Вдалося цілковито відреставрувати їх скарбовий будинок, маленьку святиню дорійського стилю, чудових пропорцій. Найцікавіше те, що на її стінах віднайдено знаки першого музичного письма, і вони мають висловлювати гімн Аполлонові. Така мармурова плита зберігається в музеї. Але досі не вдалося відчитати того письма і знайти для нього ключ. Маленька святиня ясніє в сонці і притягає своєю простою красою і тінню, яку можна знайти під двома колонами.

Недалеко, на перехресті стежок, жіноча статуя. Сонце вибілило місцями камінь, і складки одержі не мають у собі музейної мертвоти. Повз неї стежка веде до криниці Кастилії.

А ось трохи вище святиня Аполлона. Не залишилося майже нічого, крім шістьох колон, нерівної висоти, які напевно складано вже кілька разів. Але неушкодженим залишився весь фундамент святині, головне зовнішньої частини, де на каменях ясно позначені місця всіх колон. У внутрішній частині святині ведуться і тепер розкопи. Робітник з великою увагою відчищує камінь за каменем, що визирають із землі. Але там, де, кажуть, засідала на триніжку пітія, між камінними плитами глибока щілина, з якої підносився дим і пахощі зілля, під впливом якого вона діставала частинне запаморочення.

Зараз за святинею ведуть камінні сходи на вищу терасу, де примістився театр. Він невеликий і мало пошкоджений. Сцена без зад-

ньої стіни, як пізніше робили римляни, і коли немає вистав (і штучних дерев'яних декорацій), з амфітеатру відкривається чи не наймогутніша панорама, яку міг мати грецький театр.

І ще вище, над театром, великий стадіон, на якому відбувалося що чотири роки видовище, присвячене перемозі Аполлона над змієм Пітоном. Це був рід змагань двох людей, з яких один персоніфікував змія, але також і цілий ряд інших змагань, які нагадували олімпіяду. На найнижчих лавах амфітеатру засідали служителі святини, присутність яких була конечна, і найповажніші мужі міста. Ще й досі видно в задній стіні стадіону отвір — двері, якими виходили змагуни.

Все на обраному для культу Аполлона місці робить враження точно продуманого. Все підібране під виміри краси природи, тому ніщо не втомлює в цьому царстві руїн. На кожному кроці вражає щось нове і цікаве. Кожний камінь піддає нові здогади про його призначення.

На щастя все багатство, яке вдалося викопати з румовищ старого селища Кісси, присипаних останнім землетрусом, зібране і зложено в музеї, який знаходиться тут таки, під схилом гори, в тіні і пахоцях сосон, на межі між двома світами — живим і мертвим, поміж старими й новими Дельфами.

Це один з кращих музеїв, які довелося мені бачити. Сам будинок і приміщення на тлі природи, розміщення експонатів, все вказує про вміння і смак. І тепер поволі стають перед очима Дельфи, що виростають і оживають з кожним каменем і предметом.

Ось цілий фронтон і вхід до скарбового будинку міста Сіфнос; на фронтоні суперечка Геракла з Аполлоном. В центрі Алена намагається перешкодити Гераклові вхопити тризуб. Фронтон і дах спочивають на головах двох кар'ятид, повних грації; на одному фризі гігантомахія — боротьба богів з півбогами.

Залишилася від того самого будинку колона, яка стояла перед входом і яка являє собою тріо дівчат, які танцюють, приперті спинами до колони, на листях акантового дерева. Ноги в русі і складки суконь схвильовані, підкреслюють напрям руху. Хоч відломані руки і пошкоджені лиця, танечниці не втратили нічого з молодечого чару і грації тіл.

Є цікавий архаїчний сфінкс на капітелі йонійської колони, є метопи з будинку сиціонців, між якими з незвичайним реалізмом віддані воли, а взагалі метопи чи не найсильніше показують мистецтво скульптури, до якого дійшли греки. І чи не кожна з тих, що є в музеї, заслуговує на подив.

Але чомусь шедевром називають статую погонича коней, запряжених у колясу, що зберігся непошкоджений, хоч від коней залишилися лише частини ніг. Його висока і юна постать тримається певно і спокійно, як і погляд, що зосереджено спочиває на конях. В руках він тримає віжки. Його інкрустовані кольоровою масою очі виглядають зовсім природно, і саме в них концентрується вся увага.

Дбайлива зачіска і волосся, притримане опаскою, довга туніка в дрібні складки, зіп'ята на плечах, щоб не перешкоджати в руках. Ціла постать повна небувалою спокою й опанованості. Мені здається саме трохи дивним цілковитий брак напруження в погонича, який, можливо, в'їжджає на стадіон, можливо, впевнений у своїй перемозі, але без найменшого знаку якогось напруження, яке, все таки мусіло б проявитися хоча б в одному м'язі лица чи тіла.

*

Не залишилося нічого з пілястрів і фасади криниці Кастілії, до якої прибігали дівчата, а старші відбували при ній очищення перед входом до святині. В скельній стіні ще й досі видовбані ниші, де стояли статуї богині й німф, а в одній залишилася частина колони. В наслідок землетрусу завалилася стіна басейну, криницю відреставровано, і не знати точно, як вона виглядала. Можливо, що вона й не була точно в тому місці, бо видовбана християнами капличка Івана Христителя є трохи далі. Але напевно не змінилася блаженність того закутка, в якому бентежить тишу безконечне цокання цикад і журкіт води.

А коли слідкувати за потічком і зійти ще далі вниз, де здалека білють три колони ротонди, то тут давнє царство Аteni Пронаї — спікунки святого місця. Небагато залишилося з самої святині, але зате збереглося неушкодженою плятформа ротонди з визначенням місць для колон; три з них з частиною епістілю стоять і досі. Присутність тієї ротонди, яка була правдоподібно призначена для концертів, посеред зеленого футляра долини — біліє ніжною з'явою.

Не можна не згадати, що систематичні розкопи в Дельфах провадила Французька археологічна школа в Атенах при щедрій допомозі обох урядів. Вони розпочалися ще в 1870 році, коли землетрус завалив село Кріссу і на його руїнах можна було розпочати праці. На щастя, врятовано декілька шедеврів, які стали гордістю музею і свідчать про славне минуле Дельф.

Одного ранку покидаю залиті сонцем Дельфи. Кортить ще раз вийти за місто і глянути на Парнас, над яким щоранку кружляють орли, і стежкою зійти поміж пахучими соснами під хори цикад до джерела Кастілії. Але автобус доїжджає туди не часто, а дорога до Керкіри далека. А я саме там хочу провести останні дні відпочинку.

*

В передостанній день на острові Керкіра (французи перехрестили на Корфу, але назва не має нічого спільного з грецькою), майже в полудень покидаємо невеличкий півдикий пляж і добираємося стежкою через сосновий ліс до дороги, що лежить поміж віллами, до примітивного сільського ресторану.

Відпочиваємо і чекаємо обіду біля столика в малому садку, під виноградним дахом.

Пані М. сидить проти мене. Вона грецька малярка з Атен, говорить добре по-французькому, хоч мати її з Царгороду. Вона справ-

ляє враження італійської дами з посивілим, коротко втятим волоссям, зодягнена акуратно, без зайвої кокетерії. Обличчя у неї спокійне, з дуже легкою посмішкою, яка появляється і скоро зникає. Посмішка, яка ніколи не переходить у широкий усміх. Грецькі чоловіки всміхаються радше рідко і несподівано. Вигляд у них постійно поважний, навіть суворий, непривітний. Дивний контраст до постійно усміхнених італійців. Я здивована, що власник ресторану, який греки називають «барака», на диво, постійно усміхається. Починаю підозрівати, що він не грек, а італієць.

Сидимо в садку під виноградним дахом, який дає тінь, потрібну в ці години дня. Біля нас, за сусіднім столом, сидить грекиня з двома синами. Вони живуть у сусідстві ресторану і діляться з моєю сусідкою новиною дня: у недалекій віллі отруїлася останньої ночі жінка. Розповідь триває довго, і я залишаю їм досить часу на розмову. Греки говорять довго й багато, але на диво спокійно. Вони не підносять голосу навіть у суперечці. У них вже багато східніх рис: вони терплячі і монотонні. Тема остаточно вичерпується і закінчується зіздханям. Саме вулицею проїздить похоронний віз.

Далі дама інформує, що спеціальністю Керкіри є масло й олія. На острові виробляють ще сувеніри, імітують старі вазы з чорної матової глини з білими античними рисунками, але вони не мають ніякої мистецької вартости. Маю нагоду оглядати пізніше ту кераміку в невеликій приватній робітні. Аж дивно, чому сучасні греки не мають мистецького чуття в тих малих предметах. Може тому, що роблять їх виключно для дешевої комерції, дуже примітивними засобами.

Сонце саме в повній силі, і тепер кожний спішить відпочивати. Дама з синами, попрощавшись, відходить. Худий кіт виїдає рештки кинених йому шматків м'яса і лїниво тягнеться в тінь оливок.

*

Керкіра потопає в зелені. З старої цитаделі вона подабає на подовгуватого зеленого звіря, що ліг спочивати на лагідному морському плесі. Західню частину вкриває ліс, а море вирізьбило малі затоки, що білють хвилями. Там, на маленькому острові, біліє монастир.

Одна тільки цитаделя вносить посмак суворости. Відокремлена від міста глибоким каналом, фортеця була чи не єдиним місцем тут, за яке побивалися і венеціанці і турки. Сьогодні тут касарні для рекрутів.

В центрі міста лежить великий майдан, на якому відбуваються часто спортові гри. Під деревами, що оточують площу, годинами сидять греки і слїдкують за грою.

Біля королівського палацу, на краю площі, відбувається кожної години зміна почесної варти. В одному крилі палацу музей, у якому, крім кількох античних скульптур, велика колекція японської порцеляни, а в останній залі визначна збірка старих візантійських ікон.

Я не дуже рада, що в сьогоднішній вечір пані М. пропонує відвідати казино — славний Геракліон — палац, у якому мешкали князь

Рудольф і Єлисавета Австрійська. Хоч палац насичений пишнотою і має приватну колекцію жіночих прикрас, порцеляни і портретів, куди більше зворушують мене тісні вулички з високими венецькими домами, завулки з магазинами, де продають всячину.

Саме в тій частині міста лежить церква св. Спиридона, єдиного святого, якого греки з Керкіри зуміли придбати для себе. Його мощі притягають постійно грецьких прочан. Їх впускають до малесенької кімнати біля вітваря, наповненої димом свічок. Два монахи проказують весь час молитви над святим і поспішають, щоб дати можливість всім підійти до святого.

Цього вечора маю смішну пригоду. Ніяк не можу відшукати своєї квартири в невеликому домику, який частинно винаймає грецька родина. Ходжу довго селом, і за мною невеликий гурт греків, що хочуть мені допомогти, але, на жаль, ми не можемо порозумітися. Вже закривають крамниці, і чоловіки стоять або сидять перед домами і покурюють люльки. Тільки після годинного розшуку віднаходжу малий дім, загублений між будинками. Але навіть і той маленький інцидент дає мені нагоду пізнати ближче греків — їхню зверхню байдужість, за якою криється добра і гостинна душа.

*

І одного ранку біла «Ігнація» відпливає від берегів Керкіри. Острів віддаляється і меншає. Появляються щораз інші малі і дикі острови, що ще пов'язують тиху пісню моря з піснею землі. І коли зникає останній і розкривається широко море аж до берегів Італії, — Греція здається тільки сном, що промайнув. Ще тільки сонце супроводить своїх гостей, кладучи на них поцілунок грецької землі.

Гарний подарунок на свята — книжка, що містить широкий перегляд літератури на батьківщині, —

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Упорядкування, вступна стаття й біографічні довідки

І в а н а Кошелівця

Книга має 368 стор. і містить вибір з поезії, прози і критики 25 авторів.

Ціна 2,95 ам. дол. або рівновартість в іншій валюті. В Німеччині — 10 нім. марок.

Замовляти у видавництві журналу «Сучасність».

СПОГАДИ

ВОЛОДИМИР РУДНИЦЬКИЙ: МІЙ ФЛІРТ З МЕЛЬПОМЕНОЮ

Майже кожна людина має в своєму житті якесь «гоббі», що йому вона віддає левину частину свого вільного від заробіткової праці часу. І я не належу до винятків. За намовою приятелів — головне вже покійного Володимира Лотоцького — я заходився залишити «чорним по білому» фрагментарні спогади про своє «гоббі». Але щоб не було жадних непорозумінь: не чекайте від мене, шановні читачі, ні літератури, ні історії. Це — буде тільки безпретенсійна пригадка подій та постатей, які залишилися в старій пам'яті. Це — тільки погляд назад, у далеку давнину, коли у вечірню, мрійливу годину мені нагадується мій флірт з Мельпоменою...

ХЛОП'ЯЧА УЯВА І ПЕРШІ СПРОВИ

Перший раз я зустрівся з нею в «Хаті за селом» Тумрія та Мотруни (подружжя Йосип та Софія Стадники), де обоє пережили трагедію свого нещасливого кохання при вірній приязні придуркуватого «філософа» Янка (Юрчак). Мені було тоді десять років. Я був учнем першої класи української гімназії у Львові, відомої під назвою «академічна». Саме в той час гастролював у Львові театр «Бесіди», який давав вистави в залі польського ремісничого товариства «Гвязда» на вулиці Францішканській.

Вищезгаданій трійці акторів, а також Гембіцькому в ролі старого Лешока, Петровичевій у ролі циганки Ази і Нижанківському в ролі ватажка циганів я завдячую (а, може, їх оскаржую?), що моя хлоп'яча душа безкритично цілковито дала себе полонити химерній красуні — Мельпомені. І то при моєму повному захопленні. З того часу по сьогодні я залишився її вірним коханцем; тепер, на жаль, уже тільки платонічним.

Після першої зустрічі я не обминав жадної нагоди, щоб продовжувати це знайомство.

Я жив тоді з своїм братом Михайлом «на станції» в панства Тузяків на вул. Вроновській ч. 5. Мій вуйко, крилошанин у св. Юрі, Богдан П'юрко (дід померлого шість років тому в Детройті диригента) був великим прихильником театрального мистецтва і давав нам гроші на квитки до театру. Але бувало так, що мій старший на майже два роки брат Михайло, який був також і моїм касиром, серед найбільшої метушні на вулиці Коперника жартома «кудись несподівано

пропадав», залишивши мене без грошей. До Францішканської вулиці було далеко, до того я не знав як слід дороги і тому був примушений повертатися додому, заливаючися ревними сльозами. Здається, я був у той час найнещасливішим хлопцем у Львові.

З кожним роком я щораз більше попадав у сіті чарівної феї. І коли в мого брата вже народжувався критичний погляд, я весь горів у молодечому захопленні: театральна сцена була для мене чарівним, казковим світом, і я тільки мріяв, якби то бути ближче до нього. В моїй хлоп'ячій душі народилася постановка самому стати актором; я відчував заздрість до всіх акторів... Дома я з пам'яті проказував ролі з п'єс, бачених на сцені, і мріяв про те, що «колись» мій акторський талант затемнить славу всіх театральних корифеїв. Перед своїми очима я бачив тільки Мельпомену.

Можете уявити собі мое зворушення та гордість, коли я, будши учнем третьої кляси Бережанської гімназії, дістав роллю хлопця в сценічній картині Богдана Лепкого «На Тарасовій могилі». Це було якраз під час шевченківських святкувань у гімназії. Після цього мого акторського виступу я мав марку «доброго декляматора» як серед товаришів-гімназистів, так і серед моїх учителів. У ролі декляматора я часто виступав чи в гімназійній читальні, чи на лекціях української та польської літератури: на пропозицію моїх професорів — Миколи Бачинського та Яна Петржицького (відомого польського поета), а пізніше старого Ольберека — я деклямував поезії. Того ж року під час літніх ферій я знову був на сцені: разом з Левом Лепким («Льоньом») я дістав роллю циганчука в одній комедії Григорія Цеглинського (чи не «Ворожбит»?).

У п'ятій клясі, коли наша гімназія з ініціативи вчителя клясичної філології Манделя ставила Софоклову «Антигону», я грав роллю Ісмени; Антигоною був мій колега по клясі Володимир Літинський — прегарний і талановитий юнак. У виставі брали участь також учні старших кляс — Едвард Ридз (пізніший польський маршал Ридз-Сьміглій), Білик (пізніший львівський воевода) і Пюрецький та Міллер (пізніші польські генерали), які всі виявили себе першорядними акторами. Може було б краще і для Е. Ридза, і для інших, якби вони обрали собі кар'єру театральних акторів, а не... полководців. Мій виступ у ролі Ісмени цілковито запоморочив мене: я почував себе «справжнім актором», і мене хвилювало тільки, що я надаюся виключно до жіночих ролей. Бо і при найближчій нагоді, під час урочистости на честь Адама Міцкевича, влаштованої нашою гімназією, мені дали читати роллю Альдони в сценічній обробці Міцкевичевої поеми «Конрад Валленрод», де роллю головного героя читав Е. Ридз.

Завдяки Францові Коковському були організовані під час чергових шкільних ферій молодіжні гуртки театральної самодіяльності. Але для мене не було там відповідних ролей, бо жіночі ролі виконували дівчата. Ф. Коковський, який знав мій ентузіазм до театру, компенсував мене функцією суфлера або інспіцієнта. Обидві функції

я виконував із запалом і старався якнайкраще задовольнити і нашого «директора», і «акторів». Коковський грав ролі амантів і фарбував на чорно свій русявий вус. Одного разу серед публіки в залі і серед нас, за лаштунками сцени, виникло замішання та зловтіха: на сцену вийшла партнерка Коковського панна Л. Д. з слідами чорних вусів над своєю горішньою губою — наш «директор» не тільки першорядно грав ролі амантів на сцені, але готувався до таких ролей також і за лаштунками.

ТЕАТР «БЕСІДИ» І ЛЬВІВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ТЕАТР

Коли я був у сьомій гімназійній класі, помер у день св. Миколая мій батько, який був нотарем у Бережанах. Смерть батька перервала мою «театральну кар'єру». Влітку 1907 моя мати перенеслася з нами, дітьми, до Львова, де після ферій я вступив до восьмої класи Академічної гімназії, де я вже навчався в першій класі. На мою превелику радість я зустрів кількох моїх давніх товаришів, у тому числі Миколу Рибачка, Осипа Голінатого і Данила Богачевського, які живуть тепер разом зі мною у Філядельфії. Очевидно, що із зміною середовища і в нових умовах життя (іспит зрілості «на карку») я не міг думати про якунебудь діяльність. Зате я незвичайно зрадів, що опинився у Львові, де, крім сезонних виступів українського театру, я міг бачити спектаклі польського театру, який під дирекцією Тадеуша Павліковського, чи не найкращого в той час, поруч Вільгельма Фельдманна, знавця театральної справи, стояв тоді на дуже високому мистецькому рівні. До речі, Т. Павліковський був багатим землевласником на Перемищині, і його ентузіязм до театру коштував йому втрату значної частини маєтку.

Заки над моїми губами засіявся перший вус, ролю «посередників» у моїй любові до Мельпомени виконували в хронологічному порядку: жидівка-вихрестка Слободянівни, Маруся та Сантуцца Рубчакової, вмираючий на сцені Гриць Петровича, Уріель Акоста Стадника, запорожець за Дунаєм Івана Рубчака; а далі — «На дні» з Перчихіном (Юрчак) та Тетеревим (Захарчук), «Діти Ванюшина» з батьком (Гембіцький) і кожна п'єса, що її ставив тоді український театр: кількість цих п'єс обраховувалася десятками. Але не тільки свої підтримували і роздмухували вогонь, який палав у молодій душі. Тадеуш Пілярський із своїм ансамблем з Кракова, Мілевський з Орської також з Кракова — в Малому домику Рітнера; пізніше у Львові — Миський театр з визначними актрисами, як Гостинська, Семашкова, Трапшо, Беднаржевська, Сольська та Зелінська, і з такими акторами, як Желязовський, Адвентович, Хмелінський, Востровський, Шобер та Новацький (обидва останні за своїм походженням українці). У своєму великому репертуарі львівський Миський театр мав п'єси Шекспіра, Шіллера, Вайльда, Ібсена, Зудерманна, Гавітманна, Горького, Мережковського, Словацького і Виспянського.

Насувається думка порівняти деяких наших акторів з польськими того самого жанру. Гембіцький, тип Шекспірового трагіка (хоч український театр не міг ставити Шекспірових драм), був, на мою думку, кращий, ніж Желязовський, який виконував свої ролі надто патетично. Юрчак — всебічний характерний талант — посідав величезну скалю ролей: від придуркуватого «філософа» Янка в «Хаті за селом» та Хоми в «Ой, не ходи Грицю» до трагічного Перчихіна в «На дні» Горького; в останній ролі він дорівнював титанові польської сцени Сольському. Передчасно померлий Захарчук — спеціаліст понурих типів з психічним конфліктом, як Тетерев Горького — не мав рівного собі на польській сцені; в житті Захарчук був людиною лагідною та приємною, мав нахил до алкоголю і був хворий на туберкульозу. Петрович — амант і добрий тенор — грав майже в усіх виставах, зокрема в побутових п'єсах; крім цього, виступав в операх «Паяци», «Кавалерія рустікана», «Галька», «Катерина», «Запорожець за Дунаєм» і в оперетах «Циганський барон», «Наталка-Полтавка», «Жайворонки» та інших; він був дуже милою людиною з почуттям гумору, нарікав, що Й. Стадник його використовує.

Крім вище згаданих, в театрі були ще комік Шеремета, який залишив сцену перед першою світовою війною, і Рубчак та Нижанківський, яких можна було бачити на сцені аж до вибуху другої світової війни. Іван Рубчак з колосальним голосним матеріалом та знаменитою акторською грою здобув собі місце корифея української сцени своїми ролями в «Запорожці за Дунаєм» та «Циганському бароні». Він не дав себе заманити приманливими пропозиціями львівського Міського театру і до своєї смерті залишився вірним українській сцені.

З-поміж жінок були в театрі «Бесіди» до першої світової війни три зірки: Рубчакова — гарна, струнка з премилым сопрано; Петровичева — низька ростом з добрим меццо-сопрано; Стадникова — приємна блондинка, також сопрано з малим, але дуже милим голосом. Рубчакова — це передусім ні з ким незрівняна Маруся з «Ой, не ходи Грицю» і Сантуцца з «Кавалерія рустікана»; Стадникова — Мотруна з «Хаті за селом», а Петровичева — Льоля з «Кавалерія рустікана». Крім них, незабутня «мама» Осиповичева, яка, не зважаючи на свій уже похилий вік, була дуже жвавою та неструдженою акторкою в драмах та оперетах; вона була «пандан» до польської Каспровичевої і до австрійської Міцці Цверенц, перед якими не поступалася ні талантом, ні сценічною рутинною.

ПОЛЬСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ «ПАРНАС» У ЛЬВОВІ

У восьмій гімназійній класі я мав щасливу нагоду познайомитися з видатними представниками польської літератури: Яном Каспровичем, Леопольдом Стаффом, Корнелем Макушинським, Антоном Мі-

лером і з молодшими від них Тадеушем Навроцьким (з походження українець), Генриком Збержковським, Феліксом Пшисецьким та Юзефом Єдлічем. Стафф, Міллер, Макушинський, Пшисецький та Навроцький і актори Адвентович, Новацький та Рачка, а з українців Степан Чарнецький, Михайло Яцків і мій брат Михайло часто любили заходити вечорами до винарні Діделича на вул. Домініканській. Поки я носив мундир гімназиста, я міг тільки мріяти, щоб опинитися в їхньому товаристві. Але вже на першому році моїх університетських студій я дуже радо скористався запрошенням Міллера, який за своєю професією був адвокатом, щоб з'явитися на «Парнасі». Там я познайомився з вищезгаданими акторами, а, крім того, також з актором Шобером і з мистцем гримування Теофілом Жешутком. Останній був високоінтелегентною та культурною людиною і протягом кількох років до вибуху першої світової війни мене еднала з ним щира дружба. Він, знаючи мою пристрасть до театру, навчив мене гримування і дозволив придивлятися до його праці в театральній робітні під час вистав.

Адвентович був незрівняний в ібсенівських ролях Освальда («Привиди»), будівничого Сольнеса та Пер Гюнта, як також у ролях царя Павла Мережковського і лікарів Чехова («Дядя Ваня») та Андреева («Життя людини»). Кожна його креація залишала в глядача незабутні враження. В ролях Пер Гюнта та Освальда я бачив німецького актора світової слави Мойсі, але гра Адвентовича була куди переконливіша. Постаті Мойсі були опрацьовані аж до досконалости, їх ролі визначалися надзвичайною дикцією, але ці ролі залишалися холодними і театральними. Зате Адвентович весь палав динамікою, і кожна його роль відзеркалювала живу людину із сонцем радощів та пеклом смутку. Недарма після прем'єри «Привидів» він попав у нервовий розстрій і мусів піти на кількатижневе лікування до санаторії. Своєю вдачею він був подібний до Леся Курбаса — приємний, ввічливий, непоправний мрійник, хоч одночасно являв собою «клубок нервів». Був ідеалом чи не всіх жіночих підлітків та зрілих жінок. Але різниця між ними щодо жінок лежала в тому, що Адвентович ніколи не брав пістоля в руки, коли йшлося про жінку.

В тому ж 1908 році мій брат Михайло познайомив мене з деякими нашими письменниками — з Михайлом Яцковим, Василем Пачовським, Петром Карманським, Степаном Чарнецьким та Остапом Луцьким, які пізніше згуртувалися в письменницькій організації «Молода муза», відповідникові до «Млода Польска». Пачовський, Карманський та «Фуньо» Чарнецький стали опісля моїми довголітніми приятелями.

ЛЕСЬ КУРБАС І «ДРАМАТИЧНА КОМІСІЯ»

Важливим для мене в моєму стосунку до театру став перший рік моїх університетських студій, коли я познайомився з Лесем Курба-

сом, що студіював на філософічному факультеті, і Адамом Коцком, який був правником, як я. Вони обидва були ентузіястами театрального мистецтва, і цей факт об'єднав нас у нерозривну трійку приятелів. Але нам не вистачало дискусій на театральні теми та відвідувань театру, ми рвалися на театральні дошки і хотіли бути співучасниками театрального життя, а не тільки його спостережливими глядачами. Особливо Лесь Курбас весь час аж палав і завжди намовляв нас обох, щоб ми залишили університетські студії і вступили до театру. З родинних мотивів Коцко та я опиралися цим приманливим для нас намовам, і ми думали над тим, як заспокоїти наші та Лесеви акторські амбіції без того, щоб зривати з університетськими студіями. Ми почали розглядатися між нашими товаришами обох статей і знайшли між ними «доброу жменю» охочих співпрацювати з нами в театральній справі.

Федь Королів, обоє Колоси, Галя Охримович, Сяня Данилович, Остап Вахнянин, Аркадій Малецький, Ярослав Сімянович та Роман Сумик і, очевидно, Лесь, Адам та я стали стрижнем, на якому ми прагнули реалізувати наш плян організації студентського аматорського театру. Щоб уникнути зайвих труднощів з адміністративною владою, ми вирішили скористатися статутом щойно посталою і владою затвердженого Українського студентського союзу (УСС), при якому ми організували себе під назвою «Драматична комісія». Головна рада УСС без будь-яких труднощів затвердила наш статут, що гарантував нам повну автономію. Головою комісії став А. Коцко, режисером — Л. Курбас, а секретарем — я.

Ще до постановня комісії наша трійка думала над тим, яку п'єсу обрати для нашої першої інавгураційної вистави. Добрих українських п'єс було обмаль, до того всі вони мали побутовий характер і були вже ставлені театром «Бесіди». Ми прагнули дати публіці «щось нове»; це не дивно, бо в нашому віці ми носили свої голови вище хмар. Часто ми заходили до Гната Хоткевича і зустрічалися з Степаном Чарнецьким, шукаючи в них порад. Вкінці Курбас вибрав п'єсу Чірікова «Євреї», темою якої були протиеврейські погроми в російській імперії і яка була заборонена російською царською цензурою. Лесь розділив ролі: Лейзор — Коцко, Нахман — Курбас, Лія — Сяня Данилович, Шльома — я, Березін — Ф. Королів, Арон — А. Малецький, Сара — Галя Охримович, провідник погромників — Я. Сімянович, добродій — Тома Водяний. На жаль, я не пригадую собі імен виконавців менших ролей та статистів. Режисерував Курбас, який уже тоді визначався своїм режисерським та акторським талантом. Проби велися кілька місяців — кожна до пізньої ночі, майже до фізичного та нервового вичерпання кожного з нас. Лесь не поступався і твердою рукою вів виконавців до досконалого опанування ролей, бо, як він постійно повторював, навіть одне недотягнення в найменшій ролі затемнює ясні риси всієї вистави. А що ми всі ставилися до Леся не тільки з великою пошаною, але також і з глибо-

ким сантиментом, ми беззастережно піддавалися його авторитетові і якнайточніше виконували всі його завваги та доручення.

УСПІХ «ЄВРЕЇВ» У ЛЬВОВІ ТА СТРИІ

Нарешті, прийшла мить, коли Лесь вирішив, що ми «готові до іспиту». Ми винайняли залю «Гвязди» і проголосили дату нашої прем'єри. Я вже не притакую собі точної дати, але це було восени або ранньою зимою 1909 року. На моє прохання пан Жешутко з Міського театру погодився перебрати на себе обов'язки гримувальника. Можна уявити собі наше нервово напруження, з яким ми чекали на нашу виставу, тим більше, що зацікавлення нею у громадянства було надзвичайно велике, і ми здавали собі справу з того, що найменша невдача буде не тільки компромітацією кожного з нас, але також і Українського студентського союзу, чисю організаційною частиною ми були. Заля під час нашої прем'єри була набита не тільки нашою публікою, але й єврейською, яку приманили назва і сюжет п'єси, та польською, серед якої були також мої знайомі актори Рачка та Новацький.

Вже в першій дії під час діалогу між Лейзором та Шльомою, а пізніше при першому виступі Нахмана-Курбаса зірвалися на залі при відкритій сцені бурхливі оплески, які після закінчення дії перетворилися на справжню овацію. Наша радість за лаштунками сцени не мала меж. Ми були горді на похвалу п. Жешутка: «Але ви хлопці граце, псякреф!» Наш Лесь, в якого палали очі, тільки щасливо усміхнутий, поклегував нас по плечах.

На другий або на третій день після вистави появилася рецензія в щоденнику «Діло» з-під пера Ярослава Весоловського, повна похвал для всіх виконавців, і зокрема — просто зразкової режисерії.

На нашій виставі був присутній також Володимир К. Винниченко, який тоді перебував у Львові перед своїм відом до Парижу. Він з найбільшими похвалами висловлювався про нашу постанову п'єси, і ми гордилися його оцінкою. Винниченко був для нас нашим найбільшим драматургом. Молодь захоплювалася тоді «чесністю з собою» в його творах і ставилася до його особи з особливою повагою.

Наступного дня після вистави відбулося засідання управи «Драматичної комісії», де рішено, що нам не вільно «спочити на лаврах» і що «треба кувати залізо, поки воно гаряче». Все таки ми мусіли дати нашим акторам час для передишки. Але відпочивати довелося не довго. Із Стрия приїхав до Львова студент Володимир Варивода з запрошенням дати виставу «Євреїв» у Стрию. Він запевнював нас успіх і гарантував повернення всіх наших коштів. Ми прийняли його пропозицію, відбули кілька проб і вибралися по моральне та матеріальне «золоте руно». Вже на залізничному дворі в Стрию Варивода повідомив нас, що всі квитки на виставу ви-

продані. Це нас порадувало, але одночасно викликало трему: а що коли розчаруємо стрийську публіку? Хоч за нами був наш успіх у Львові, але ми знали, що театральна публіка — це надзвичайно химерна пані. Те, з чим ми зустрілися в Стрию, перевершило всі наші найсміливіші сподівання. Заля була вщерть переповнена так, що (як кажуть) «і шпильки не було куди встромити». Після підняття завіси, коли на сцені видно сидячих за своїми годинникарськими столиками Лейзора та Шльому, понеслися по залі бурхливі оплески, заки обидва актори встигли висловити свої перші фрази. А кілька хвилин опісля, коли за сценою почувся голос Нахмана-Курбаса: «Хвалити Бога — ще живе єврейський народ! Ми з вами помремо, а єврейський народ залишиться!» — заля загула громом оплесків, яких не можна було стримати. Після закінчення дії ми мусіли кілька разів виходити на сцену, а два представники єврейської молоді піднесли Курбасові величезний вінок квітів з єврейськими національними стрічками. Очевидно, що після такого сердечного прийняття, ми дали з себе в наступних діях все, що тільки могли, і вистава закінчилася нашим повним тріумфом, зокрема тріумфом Курбаса, який став героєм вечора. Розентузіязмовані стрийські євреї чекали на нас при виході з театру і випрягли з повоза, в який сів Курбас, коні та самі потягли його на залізничу станцію.

Не можна дивуватися, що після такого старту нам таки дещо «перевернулося в голові». Наша трійка вже не потребувала захочувати акторів до пильної праці і точного прибуття на проби. Всі вони самі підбадьорювали нас до дальших вистав. Ми почали готувати п'єсу Зудерманна «Вогні Іванової ночі», в головних ролях якої мали брати участь Курбас, Оля Гамораківна, Оксана Колосова, Коцко та я. Щоб не вийти з форми, ми ще раз повторили «Євреїв» — знову при переповненій залі і з повним успіхом.

СМЕРТЬ А. КОЦКА І ВІДХІД Л. КУРБАСА

В повному розгарі йшли наші приготування до нової п'єси, коли прийшло 1 липня 1910. У Львівському університеті від польської кулі впав голова нашої комісії Адам Коцко. Його смерть пригнобила нас усіх. Про дальші проби не було й мови, тому всю дальшу працю відкладено на час після ферій. Передусім ми мусіли думати про те, кому заступити місце Коцка як нашого голови. Логічно та послідовно було, щоб цей пост перебрав Лесь Курбас. Але вже на першому засіданні управи комісії впав на нас, неначе грім з ясного неба, новий удар: Лесь заявив нам, що він вирішив вступити до театру «Української бесіди» і що з дирекцією цього театру він уже підписав відповідну умову. Ми остовпіли та розплакалися, а Лесь разом з нами.

На скликаних незабаром загальних зборах «Драматичної комісії» виникла думка, щоб комісію ліквідувати, але представники головної

ради УСС — її голова Микола Залізняк та, якщо не помиляюся, Федь Замора — переконали присутніх, що, не зважаючи на наші втрати у зв'язку з трагічною смертю Коцка і з виїздом Курбаса, ми повинні продовжувати свою працю «в інтересі Українського студентського союзу і доброго імені студентства взагалі».

Комісія залишилася. Мене обрано її головою та режисером, Остап Вахнянин став заступником голови, Оля Гамораківна — секретарем, а Ярослав Сімянович — касиром. Ми вирішили продовжувати нашу працю над виставою «Вогнів» з тим, що Вахнянин дістав роллю Коцка, а я — роллю Курбаса. На мене впав великий тягар, до якого я не почував себе як слід підготованим, бо перший раз режисерувати п'єсу Зудерманна — це не якийсь жарт! Тому я запросив на кілька останніх проб Степана Чарнецького, щоб той «вигладив» мою режисуру. «Фуньо» Чарнецький схоче погодився, і наша вистава в залі «Г'язди» пройшла з успіхом при повній залі. Цей успіх ми завдячували передусім знаменитому суфлерові, яким виявив себе Павло Лисяк.

Після «Вогнів» ми почали підготову п'єси Шніцлера «Любощі» з Лесею Бачинською в головній ролі. Але в нас не було вже того запалу, що раніше. З т. зв. «великої трійки» залишився я один, але ні я, ні «Бицьо» Вахнянин, ні «Собрат» Сімянович не могли заступити ні Адама, ні Леся. До того перед нами стояли державні іспити, і ми не могли віддати себе праці в комісії стільки, скільки треба було. При цьому ми були обтяжені також заробітковою працею — Вахнянин працював в адміністрації газети «Руслан», а я як секретар у посла д-ра Євгена Олесницького. Наші проби продовжувалися без змін, аж нарешті з усього нічого не вийшло. «Любощі» так і не дочекалися вистави. Я виїхав до Грималова, до моїх хресних батьків шп. Марцинюків, щоб там готуватися до останніх іспитів. Вістки, що їх я діставав від Гамораківни та Вахнянина, свідчили, що наша «Драматична комісія» опинилася в стані агонії.

ТАЄМНА «УМОВА» З ЦЕНЗУРОЮ

Але в комісії ми звертали увагу не тільки на вистави п'єс. Як відомо, в Австрії існувала цензура і ставити вільно було тільки п'єси, які цю цензуру пройшли. Крім репертуару театру «Бесіди», майже жадна п'єса, що вийшла друком, не мала дозволу, щоб її ставити на сцені. Тому ми вирішили подбати про якнайбільшу кількість дозволів для себе самих, щоб при цьому полегшити також працю театру «Бесіди» та інших провінційних аматорських театральних гуртків. Це завдання управа комісії поклала на мене. Я збирав усі вже надруковані п'єси і з кількома з них вибрався до ЦК намісництва. Референтом там був радник двору («гофрат», як тоді казалось) Адам Креховецький — письменник, автор історичних повістей, старший достойний пан. Я йшов до нього з страхом, бо не знав, як він прийме

мене. Креховецький був дуже ввічливий, розмовляв зі мною досить довго і виявив велике зацікавлення не тільки нашою комісією, але також і її членами. Він пообіцяв прочитати всі принесені мною твори і казав прийти за місяць. Точно, не продовживши ні одного дня, я знову вибрався до ЦК намісництва з повним портфелем нових п'єс.

Гофрат Креховецький привітав мене наче свого доброго знайомого і передав мені список дозволених для вистав п'єс. Я подивився на список і побачив, що дозволені всі. Подякувавши йому за труд, я, загикуючися, сказав, що приніс кільканадцять нових п'єс і що «як пан гофрат будуть такі ласкаві...» і так далі. Креховецький покрутив головою, засміявся і сказав: «Але буй сен, пан, Пана Бога, гдзез я мам час то вшистро читаць. Пане, пан мне впендзі до гробу альбо законнайней на пржедвчешнон емеритурен». Але коли він побачив мою заклопотаність, поклепав мене по плечах і запропонував «таємний договір» між нами: я даватиму йому короткий зміст кожної п'єси і дам йому слово чести, що в цих п'єсах немає жадних образливих висловів на адресу Австрії чи поляків; він же, не читаючи цих п'єс, даватиме дозвіл на їх виставу. Я погодився, хоч через це взяв на себе багато праці і ще більше відповідальності. І Креховецький, і я чесно дотримувалися цього «таємного договору». Так вдалося мені здобути дозвіл на кілька десятків драматичних творів без огляду на їх літературну чи сценічну вартість.

КАВАРНЯ «МОНОПОЛЬ» І МОЛОДЕ ПОКОЛІННЯ

Збірним пунктом студентського активу була тоді каварня «Монополь» на Марійській площі, де пізніше був побудований львівський «жмаросяг» Шпрехера. Вечорами каварня була переповнена студентами з Миколою Залізником на чолі. При його столі можна було бачити Федора Забору, Осипа Охримовича, Омеляна Рив'юка, Володимира Бандрівського, Володимира Левицького, Матвія Яворського і багато інших, які накоротко присідали до цього стола або залишалися до пізньої ночі, щоб вести дискусії. Над усім всеціло панував спокійний та легко іронізуючий Микола Залізник.

При окремому столику розсідалися «актори» Драматичної комісії з незабутнім Лесем Курбасом, красунею Оксаною Колосовою, ніжною, майже мімозною Олею Гамораківною (вони притягали до себе очі всієї каварні) та дуже милим Федем Королевим. Був і окремий столик «Бандуриста» з його диригентом Петром Калиновичем. Постійними відвідувачами «Монопольки» були також редактори «Діла» — Ярослав Весоловський, Василь Панейко, Михайло Лозинський та Володимир Лотоцький; молоді адепти науки — понурий Джиджора та завжди усміхнений, повний енергії, життєрадісний Володя Вікторович Дорошенко і Андрій Жук, примітний своїм звисаючим вусом; а з письменницького світу — Василь Пачовський, Петро Карманський,

Михайло Яцків, Степан Чарнецький, Остап Луцький, Михайло Рудницький і критик Микола Федюшка (Євшан), який, хоч був нашого віку, втішався серед студентів великою пошаною, бо вже тоді друкувалися його статті в «Літературно-науковім віснику», видаваному тоді Науковим Товариством імени Шевченка.

Наймаркантнішою постаттю між усіма був Володимир Кирилович Винниченко, наш тодішній найвизначніший драматург. Для кожного з нас молодиків було найбільшою честю, коли Винниченко входив з ним у розмову.

Були між нами Володимир Левинський, Володимир та Омелян Темницькі, Осип Назарук і Юліян Бачинський, автор книжки «Україна ірридента», на якій кристалізувався національний світогляд тодішнього молодого покоління. По каварні вештався нервозний, як гумовий м'яч, клясичний тип богеміста Артим Хомик, і непорушно сидів з своєю широкою та довгою бородою Осип Шпитко; обидва вони були майстрами сатиричних шпильок і звичайно під «алькогольними випарами». Одним словом, у «Монопольці» гуртувалося тоді молоде покоління, яке півсотні років тому «творило нове життя». Багато з них увійшло в історію українського громадського життя, української культури і українського державного будівництва.

Загал тодішнього студентства — це тип дисциплінованого члена своєї спільноти, пильного учня громадського правопорядку, вірного борця за українську справу. З молодечею динамікою розвивалася пошана до розуму та досвіду старших громадських діячів. І цей тип студента тодішніх часів зберігся за незначними винятками, на все життя в наших душах і став для нас дороговказом у нашій громадській праці на все життя.

Я відбіг від моєї властивої теми, але в моїх спогадах велику роллю грає «стара небіжка „Монополька”». Саме в «Монопольці» мала місце подія, яка безперечно в'яжеться з студентською «Драматичною комісією».

ПРО «СПІВОЧІ ТОВАРИСТВА» В. К. ВИННИЧЕНКА

Як я вже згадав, на нашій виставі «Євреїв» був присутній Винниченко, і йому наша вистава дуже сподобалася. Деякий час після цієї вистави Винниченко сказав Курбасові та мені в цій каварні, що він закінчує свою нову п'єсу і бажав би, щоб наша театральна студія виставила її першою. Він обіцяв надіслати її мені з Парижу і просив, щоб її виставити можливо якнайшвидше. Ми незвичайно зраділи такій пропозиції і вважали великою честю для себе давати прем'єру Винниченкової п'єси, заки вона буде надрукована.

Винниченко виїхав і десь за три місяці надіслав мені свій манускрипт. Заголовок: «Співочі товариства», комедія на чотири дії. Я зараз взявся до читання і вже по кількох сторінках став здивовано

крутити головою, бо й далі не міг знайти в цій комедії ні гумору, ні тих прикмет, які випрадували б її поставу на сцені. Словом, п'еса мені не сподобалася, і я дав її прочитати Курбасові, бо не вважав себе компетентним давати літературну оцінку. За декілька днів Лесь вилаяв дуже соковито Винниченка передо мною, мовляв, «як він може компроментувати себе такою калтурою»; вилаяв також і мене, що непотрібно забираю йому час, і злорадно порадив мені негайно відіслати Винниченкові п'есу. Лише на моє наполегливе прохання він погодився дати п'есу до прочитання С. Чарнецькому, бо тоді, після вислухання його думки, можна вирішити, що робити. Чарнецький скритикував Винниченків твір ще гостріше, ніж ми, і рішуче відмовляв ставити його на сцені. Я опинився в досить скрутному становищі, бо Курбас настоював, щоб я написав Винниченкові правду, чому ми не можемо ставити його комедію. Але я написав у чемному та дипломатичному листі, що «п'еса перевищує наші скромні спроможності», і тому ми не можемо її ставити. Винниченка не так легко було обдурити. У відповідь я отримав від нього лайливого листа із ствердженням, що ми дурні молодики, які не розуміють вартости твору. Але виявилось, що не великий письменник, а «дурні молодики» мали рацію, бо «Співочі товариства» театральної сцени ніколи не побачили.

НА ПРОВІНЦІЇ І ЗНОВУ В «СТОЛИЧНОМУ ЛЬОВІ»

Під час мого перебування в Грималові моя театральна бацяля затруювала мені охоту сидіти над кодексами і вивчати юридичні параграфи. Правда, вдень я виковував аж до зануди свої скрипти, але вечорами нудьгував, і від цієї нудьги не рятувало навіть товариство незвичайно милих та культурних пп. Марцинюків. Я почав заходити до читальні «Просвіти», де познайомився з молодшим від мене студентом Кметиком, якого багато років пізніше я зустрівач у Городенці на посаді вчителя гімназії «Рідної школи». Разом з ним та панною Оленою Малішевською, донькою місцевого пароха, ми заснували при читальні аматорський драматичний гурток, членами якого стала передусім міщанська молодь, що виявила подивугідний запал та організаційну дисципліну. Ми поставили «Наталку Полтавку», «Украдене щастя» І. Франка та «Євреї».

Цей гурток тішився значною симпатією в містечку, і на його вистави приходили численно також євреї та польська інтелігенція з товстим нотарем Маером на чолі. Коли після першої світової війни я перейшов у 1921 році з адвокатури до нотаріату і у зв'язку з цим склав візиту віцепрезидентові Нотаріальної палати у Львові, тому самому Маєрові, він, пізнавши мене, привітався зі мною такими словами: «Вітам пана не тільки як сина мого колеги і пржияцеля, але также як директора театру в Гржималове. Пане, для такої дзюри то

била велька ржеч!» Але в Грималові я не знав, що наш гурток — «велика річ».

Швидко надійшов тоді час, що я мусів залишити Грималів. Я повернувся до Львова, щоб стати перед синедріоном іспитової комісії для другого державного (т. зв. судового) іспиту. Голова комісії, віцепрезидент Апеляційного суду Бавх, і її члени професори Дністрянський, Стебельський та Вергановський мали більше довір'я до моїх знань, ніж я, і перед феріями 1912 я щасливо перескочив перешкоду, що була найтруднішою для студента-правника. Діставши абсолюторію з університету, я вже не міг формально належати до студентських організацій. Найбільше боліло мені, що «Драматична комісія» перестала існувати і залишилася тільки приємним спогадом для товаришів і для мене, що вклали стільки труду та серця в її працю.

Після ферій я склав судовий ригороз для докторату і почав вчитися до останнього державного (т. зв. політичного) іспиту. При моральній допомозі д-ра Луки Мишуги та С. Чарнецького і при активній участі Галі Федак та Сянї Ольшанської і Лева Ліщинського та Остапа Вахнянина ми організували при «Українській бесіді», яка в той час містилася на вул. Косьцюшка ч. 1 і мала маленьку сцену, т. зв. «чайні вечори», під час яких ми ставили сценічні картини. Участь у цих вечорах була велика, зокрема під час посту. Ми поставили ряд одноактівок, у тому числі «Єдиний вломник на селі» Бертранда, «Ніч новоженців» Нікоровича (в моему перекладі, який друкувався в «Ділі» і вийшов окремою відбиткою; за це я дістав від ред. Я. Весоловського 20 корон гонорару) і сцену «Смерть Ази» з Ібсенового «Пер Гюнта» (переклав мій брат Михайло). Знаменитою Азою була С. Ольшаська, музичну ілюстрацію Гріґа виконали за сценою Оля Федак (тепер пані Коновалець) та Олесь Пежанський. Наша сцена протривала до початку карнавалу 1914 року. Ми мали опрацьований плян на зиму 1914-15, але його вже не могли виконати. Влітку 1914 до австрійської армії були покликані Левко Ліщинський і я, а Луць Мишуга та Стах Вахнянин вступили до легіону Українських січових стрільців (УСС). Не сповнилися наші надії, що ми скоро повернемося додому. Замість трьох, «а найвище шістьох» місяців (як ми всі тоді думали), проминуло аж сім років, коли я міг повернутися на рідну землю — до Львова.

(Закінчення в наст. числі)

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Зфальшований літературний процес

МАТЕРІЯЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ, т. IV, *Література кінця XIX — початку XX ст., упорядкувала Ніна Жук, редакційна колегія: О. І. Білецький, П. М. Попов, Н. Й. Жук, А. О. Іщук, П. М. Комишанченко, Ф. Я. Шолом, І. П. Скрипник*. В-во «Радянська школа», Київ, 1961, 508 стор.

Перед тим, як перейти до огляду цього тому, кілька зауважень до цілості цього видання. Існує офіційний курс «Історія української літератури» (т. I, Дожовтнева література, Київ, 1954, 732 стор.; т. II, Радянська література, Київ, 1957, 884 стор.), який появився під маркою АН УРСР і вважається «найправильнішим» марксистським тлумаченням історії української літератури. Видання «Матеріалів до вивчення історії української літератури» у п'ятьох томах є доповненням і поширенням того офіційного курсу (розпочате 1959 року і ще не закінчене). Матеріал у цих томах розподілений так: перший том — стара українська література (до кінця 18 в.); другий том — матеріали, присвячені українській літературі першої половини 19 в.; третій том — матеріали, присвячені літературі другої половини 19 в.; четвертий том — кінець 19 — початок 20 в. (до 1917 року); п'ятий том — радянська література (у двох книжках). Отже всього шість книжок, пересічно від 500 до 650 сторінок кожна.

Принцип укладання матеріалу дотримано приблизно у всіх книжках такий: вступний розділ, що містить загальні матеріали до відповідного періоду, а далі статті й

документи до творчості окремих письменників.

Найціннішим щодо якості дібраних матеріалів є перший том, укладений ще покійним О. Білецьким (спільно з Ф. Шоломом). Свого часу я подав про нього невелику нотатку. З другим і третім томами мені не вдалося ближче познайомитися. Але особливо цікавив мене розглядуваний тут четвертий том, оскільки він містить саме той період історії української літератури, який більшовикам особливо трудно убити у свою схему.

Річ у тім, що кінець 19 і початок 20 в. позначені на Україні зростанням того про шарку інтелігенції, який ставив головною метою свого життя національне визволення, і це знайшло безпосереднє відображення в українській літературі того часу. Це стверджуємо не лише ми, а й ті радянські автори, які не втратили наукового сумління. Так у прегарній фаховій статті до «Вибраних поезій» Миколи Вороного (Київ, 1959) покійний Олександр Білецький писав:

«... Українська буржуазна інтелігенція того часу, у більшості своїй (підкреслення мое — І. К.), відзначалась, проте, одною рисою, що не завжди була властива для її російських родичів.

«З цим потягом до естетства вона поєднувала політичний радикалізм, який хай навіть і не укладався на платформі будь-якої певної політичної партії, але був затятий у мріях про 'національне визволення' й 'національну революцію'» назване вид., стор. 37).

Це чиста правда і, як на радянські умови, доволі сміливо висловлена.

Говорячи про українського інтелігента, який мріяв про «національне визволення» і «національну революцію», Відецький мав на увазі передусім письменників-модерністів. У цьому зв'язку не має значення наша оцінка — чого варта була творчість модерністів того часу, але модернізм був таким прикметним явищем в українській літературі кінця 19 — поч. 20 в., що вивчати її, поминаючи модернізм чи обходячи його тільки побіжною лайкою, означає умисне її фальшувати. Тож конечно у збірнику матеріалів до історії української літератури цього часу, у вступній його частині, мусли бути вміщені такі документи, як «маніфест» М. Вороного 1901 року, декларативні публікації «Молодої музи», літературно-критичні статті М. Євшана (бодай його загальна стаття «Проблеми творчости»), більш типові для цього видання з «Української хати» тощо. Можна їх як хотіти критикувати, але щоб це були справді «матеріали до вивчення історії української літератури», вмістити їх було конечно. Очевидно, цього нічого нема в рецензованому томі.

Другою дуже сильною течією в тогочасній українській літературі, яка течія була антиподом модерністів, є неонародництво, очолюване тоді таким авторитетом, як Сергій Єфремов. Легко критикувати його вихідні літературно-критичні позиції, але для пізнання тогочасної літературної атмосфери треба було вмістити статтю Єфремова «В поисках новой красоты» («Киевская старина», X-XII, 1902) і відгуки на неї бодай І. Франка, Г. Хоткевича. Але упорядник тому Н. Жук обійшла й це все, умістивши в загальному відділі тільки тих, кого ніяк не можна було оминати: два фрагменти І. Франка та по одному з Л. Українки й М. Коцюбинського, але якраз такі, що ніякою мірою літературно-суспільних поглядів цих письменників не відбивають.

Що ж, зрештою, є в загальному відділі збірника? Якраз те, що української літератури не стосується.

Чотири статті і лист до Інесси Арманд В. Леніна. Назалгал до розуміння історії української літератури стосовної доби вони нічого не дають, хібащо в останньому вилаяно В. Винниченка.

(У дужках мушу зазначити, що передрук статті Леніна «Партійна організація і партійна література» по-своєму був потрібний. Річ у тому, що саме з цієї статті радянські автори без кінця тягають опі слова, що їх кожен уже знає напам'ять: «Літературна справа повинна стати частиною загально-пролетарської справи...» Таким чином, посылаючись на авторитет Леніна, радянські автори втовкують читачеві, що література мусить бути удержавлена і контролювана партією. Перечитавши тепер повний текст цієї статті з рецензованого видання, читач побачить, що його ошукували, прикладаючи слова Леніна до справи про яку він і не думав, бо його стаття написана ще в 1905 році і стосувалася виключно тодішніх соціал-демократичних середпартійних справ, зокрема партійної пропагандивної літератури).

Є далі стаття В. Воровського «Про буржуазність модерністів», що виключно обертається в домені російської літератури. І, звичайно ж, лайливі статті на адресу Винниченка М. Ольмінського («'Белетрист' В. Винниченко») і М. Горького («Про В. Винниченка»). Жодному українському авторові слова про Винниченка не дали.

Далі згадані вже фрагменти з Франка, Л. Українки, Коцюбинського і офіційні статті Н. Калениченка «У боротьбі за реалізм і народність» та В. Курашової «Письменники-робітники в українській літературі кінця XIX — початку XX ст.», з яких перша надрукована у «Вітчизні» 1957 року, а друга (поминаючи те, що в ній ідеться не про літературні, а про графоманські явища) підготована спеціально для цього збірника і тому фактично «матеріалами» для вивчення історії української літератури для давньої доби їх вважати не можна.

Не ліпше виглядає і та частина книжки, що подає матеріяли до вивчення творчости окремих письменників цієї доби. Видно, що ті письменники своїм «націоналістичним» наставленням ніяк під сучасні літературознавчі концепції в УРСР не підходили, і більшість їх довелося просто промовчати. В результаті виходить, що читач, який студіюватиме за цими «матеріялами» історію української літератури, мусить перекопатися, що в кінці XIX — на початку XX віку на підросійській Україні було всього п'ять письменників. Ось вони, що удостоїлися місця в 508-сторінковому томі «Матеріялів...», присвяченому всього лише двом-трьом десятиліттям в історії української літератури: М. Коцюбинський, Л. Українка, В. Самійленко, А. Тесленко, С. Васильченко. Немає матеріялів про В. Винниченка (поміляючи лайки на його адресу росія у загальній частині), О. Олесь, М. Вороного, Г. Хоткевича, М. Чернявського, не кажучи вже про менш відомих, як Г. Григоренко, Л. Яновська та ін.

Західньоукраїнським письменникам пощастило більше: їх є дев'ять: О. Маковей, Т. Бордуляк, Л. Мартович, В. Стефаник, М. Черемшина, О. Кобилянська, У. Кравченко, П. Карманський. М. Яцків.

І спробуйте встановити, чому вилучені з історії української літератури О. Олесь чи М. Вороний, а натомість дано в ній місце такій драглистій постаті (і людсько, і як поет), як П. Карманський. Либонь тільки тому, що він дожив до другого «визволення» Галичини і встиг «ощасливити» українську літературу спогадами «Крізь темряву» (Львів, 1957), які мають усі дані залишитися документом найбільшої нищоти і людської нікчемности.

Залишається на закінчення додати, що назва цього видання не зовсім виправдана. У нашому розумінні «матеріялами до вивчення історії української літератури» мусіли б бути документи свого часу, як по-французькому говориться — *de l'époque*. Частинно є й ці матеріяли, але вони дуже тенденційно пі-

дібрані. Натомість переважають статті, або написані спеціально тейпер для цього збірника, або опубліковані в останні роки в інших виданнях. І розраховані вони не на те, щоб показати літературу, якою вона була в тодішніх документах, а, навпаки, подати її в сучасному тенденційному освітленні.

Таким чином, той, хто вивчатиме українську літературу тільки за цим джерелом (а радянський читач на це й засуджений, бо не має вільного доступу до джерел) — побачить її в кривому дзеркалі. Така й була мета упорядників цього видання.

Дуже разить зовсім непристойний тон деяких сучасних авторів, який не личить науковим виданням і шкодить самому їхньому ділу, бо ледве чи переконливими будуть концепції, утверджені таким базарним жаргоном, яким користується, наприклад, Ю. Мельничук: «В своєму гадючнику українські буржуазні націоналісти розпинали і обплівували ім'я Шевченка...», «українські буржуазно-націоналістичні мерзотники», «езуїтсько-уніятські кадильніки», «буржуазно-націоналістичні обжераналії», «сонм націоналістичної і клерикальної наволочі» і т. д. Це зібране всього тільки з однієї півсторінки (253), і то не все, а тільки «найсоковитіше». Хто повірить, що людині з таким лексиконом приступне розуміння наукової правди!

Мої висновки про рецензовану книжку зовсім не продиктовані упередженням бажанням знецінити все, що виходить у Києві, уже тільки тому, що воно радянське. І я був би несправедливий, якби промовчав, що пару годин широкі втіхи мав з читання статті М. Рильського про В. Самійленка, чи (про нього ж) І. Франка, чи автобіографічних листів О. Кобилянської. Але цього так мало, і воно тоне в хвилях зловмисного фальшу, який (чи розуміють це самі автори зібраних матеріялів?) показує українську літературу такою обкарнаною і вбогою, якою хоче її бачити російський шовініст-держиморда. Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

Вибілювання «наслідків культу особи»

За останні два роки Академія наук УРСР дістала від партії між іншим також соцзамовлення «науково дослідити історію робітництва на Україні». Цілий ряд наукових співробітників був змобілізований, щоб реалізувати план, і за роки 1962 та 1963 у видавництві академії появилася п'ять монографій з цієї тематики. Окремий інтерес викликає монографія А. В. Слуцького, опублікована російською мовою («Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики — 1926-1932», в-во АН УРСР, Київ 1963, 502 стор.), просто тому, що там зачеплена також справа організованої режимом голодової катастрофи на Україні в 1932-1933 роки.

Ми не мали досі можливості познайомитися із змістом монографії безпосередньо. Зате рецензії на неї в двох київських журналах — «Комуніст України» та «Український історичний журнал» — вистачально з'ясовують, на нашу думку, фальсифікаторську та спотворювальну методу автора.

Для ілюстрації візьмім рецензію Р. Дадикіна («КУ», ч. 11 за листопад 1963, стор. 90-91). Там читаємо: «В книзі дана розгорнута критика шкідливих наслідків культу особи Сталіна. Серйозні недоліки було допущено в колгоспному будівництві, під час хлібозаготівель, у наслідок чого весною 1933 року на Україні склалося тяжке становище з продовольством (підкреслення наші — ред.). Л. Каганович, який, працюючи на Україні, насаджував антиленінські, канцелярсько-бюрократичні методи керівництва, підміняв політико-виховну роботу грубим адмініструванням».

Досі в офіційній партійній термінології початком «культу особи Сталіна» вважався кінець 1934, тобто період більшовицького терору після смерті Кірова. Тепер, як виходить, ця дата пересунена на більше, ніж

два роки раніше. Але й тепер немає мови про терор, а говориться тільки про «серйозні недоліки» чи про «грубе адміністрування», ніби йдеться про справи, що мали місце в дитячому садку, санаторії або відпочинковому пансіоні. І так безпощадний грабж українського селянства апаратом НКВД влітку 1932 м'яко окреслюється «серйозними недоліками під час хлібозаготівель», а дантовські сцени з жахливого голодового пекла на Україні 1933 року — «тяжким становищем з продовольством». І автор, і рецензент монографії не перевершені в своєму великодержавному шовіністичному цинізмі.

Якщо ж мова про «грубе адміністрування» Лазаря М. Кагановича («який, працюючи на Україні, . . .»), то автор та рецензент монографії цілком свідомо плутають і спотворюють історичні факти. Їм добре відомо, що Каганович «обивався» на пост генерального секретаря ЦК КП(б)У в 1925-1928 роки, тобто в період НЕП-у, коли голодова катастрофа на Україні Московію ще не організувалася і не переводилася. Таким ствердженням аж ніяк не вибілюється диктаторська діяльність Кагановича в ті роки. Ідеться тільки про об'єктивну історичну правду. Павло Петрович Постишев, «реабілітований» ХХІІ з'їздом КПРС і обожнюваний як автором, так і рецензентом монографії, є головною відповідальною особою, яка в ролі Сталінового сатрапа на Україні своїм «грубим адмініструванням» довела до того, що «весною 1933» на Україні склалося «тяжке становище» з прохарчуванням населення.

Дадикін повідомляє в своїй рецензії, що в книзі Слуцького «докладно схарактеризована діяльність» одного з видатних «керівників Комуністичної партії України» — Нікити С. Хрущова. В той час, що обговорюється і «досліджується» Слуцьким, Нікіта був тільки малим

та невідомим гвинтиком у механізмі партійного апарату на Україні, а згодом у Москві, і до «керівників КП(б)У» за ніяких умов не міг тоді зараховуватися. Власне Кагановичу, який перейшов на партійну роботу до центру в Москві, він завдячував і завдячує свою головуючу кар'єру. Тепер на місце «культу особи Сталіна» створюється культ Хрущова і для цього перекарчуються факти та спотворюється історія. Промовистим висловом невибагливого фальшування є книга А. Слуцького і рецензія на неї з-під пера Р. Дадикіна. Те саме треба сказати також про спільну рецензію Ф. Павлова та М. Бельської в «Українському історичному журналі» (ч. 6 за листопад-грудень 1963, стор. 137-138).

Період у поточній історії України, що його обрав для дослідження

А. В. Слуцький, дуже цікавий своєю проблематикою, але досліджувати його треба методом «об'єктивного формалізму», а не методом «партійности в науці». Застосовуючи останню, така книга інакше пишеться в добу «культу особи Сталіна», інакше в період «колективного керівництва» до 1957 року, а ще інакше після «перемоги ленінських принципів у партійному житті» над «антипартійною групою». Ця «партійність у науці» мусить довести до того, що «ліквідація куркуля як кляси» згодом окреслюється «серйозними недоліками в колгоспному будівництві», хоч насправді йдеться про один з найбільших, найкошмарніших та найжорстокіших злочинів, що його знає історія людства.

В. П. С.

На межі між літературою і мемуаристикою

СОФІЯ ПАРФАНОВИЧ, *На стрещених дорогах, повість*. Чикаго, 1963, 417 стор.

Ця повість викликана бажанням авторки висловити все те, чим наболіла душа української людини під кінець останньої війни на чужині.

Твір цікавий в першу чергу для психолога в ширшому розумінні; в його змісті відображені внутрішні конфлікти індивідуума та родинні й спільнотні стосунки. Українська лікарка, закинута воєнними обставинами в тірольську провінцію, мусить заопікуватися в імпровізованому шпиталі вагітними дівчатами і матерями з нешлюбними дітьми, які рекрутуються переважно з східноукраїнських дівчат, вивезених на роботу.

Йї вдається навести лад у занедба-

ній лікарні, де гинули матері та немовлята, але вона ніяк не може здобути душі тих ніби рідних дівчат, що бачать у ній зрадницю й ворога. Авторка вияснює це болюче для неї ставлення комуністичним вихованням дівчат та їх некультурністю. Після її двотижневої гарячкової праці директор фабрики заявив лікарці, що вона зайва, і звільнив її з роботи, що означає і втрату мешкання та права перебувати в тій місцевості. З трудом вдається лікарці влаштувати хворого чоловіка на «придуркувату» роботу, яка давала право на мешкання. В безробітті (крім «випадкових» пацієнтів), журбі за завтра та в нездійсненні бажанні працювати, проходять місяці до закінчення війни.

Тим часом збільшується українська громада. Американці не мають однак розуміння ситуації україн-

ської людини, яку цькують різні організовані групи визволених робітників-чужинців; українці примушені організуватися, щоб відстояти свої права перед «визволителями» та протистояти репатріаційній комісії. Вони відразу поділені на дві групи: «ті, що повернулися», і «ті, що не верталися». Авторка припускає, що перша група мала постійний зв'язок з комуністами і повернулася з переконання. Між обома групами спільної мови немає.

Родина Волчуків вирішує перебраться в Баварію, де організуються великі українські табори. Син студент, що при кінці війни прийшов до батьків, допомагає їм перебраться через кордон, сам залишається однак в Австрії, бо можливість студій йому здавалися там кращими, ніж у Німеччині. З трудом добираються Волчуки до Авсбургу, де їм вдається влаштуватися: героїні повісті як лікарці в таборовій лікарні, а її чоловік шукає можливостей відкрити книгарню. Українці переживають хвилини страху перед видачею їх більшовикам. Втрача чоловіка (він вчирпав рештки свого надіраного здоров'я, рятуючи сина з французького кацету, куди той попав за нелегальної перехід кордону до Швейцарії) кидає лікарку ще більше в обійми фахової, громадської та письменницької праці. Виїзд до Америки в 1949 році є кінцевий етап далекої мандрівки, що її українська людина була приневолена зробити.

Як бачимо, маємо в творі моменти особистого, родинного та суспільного життя. Щодо індивідуальних проблем, то йдеться головне про переживання людини, яку позбавлено можливості працювати за своїм фахом. Відчуваючи порожнечу буднів у забутому світом тирольському містечку, вона чомусь не пробує вирватися з нього і знайти деінде поле діяльності.

Відносини родинні, головне між сином і батьками, читач може, інакше сприйме, як цього хотіла авторка (тим більше, що повість має дуже виразні автобіографічні риси). Бачимо, що байдужість молодого

генерації до старшого покоління батьків не є тільки виявом найновішого часу і не прийшла тільки із збагатілого Заходу.

Треба підкреслити відвагу й одвертість авторки, що вона заторкнула таку болючу і непопулярну тему, як ставлення західного українця до земляка з Великої України. Лікарка Волчук не знайшла спільної мови з дівчатами та матерями, якими вона мала опікуватися і бажала їм заступити рідну маму. Причину цього вона вбачає в комуністичному вихованні та їх темноті: «... і були разом жінки, яких ягась сила тримала в темноті, завзятість і ненависть до всього, що з Заходу».

Уважаємо, що вибір тих фабричних дівчат був якійсь спеціально негативний (покритки) і що таких вражень не можна узагальнювати. Тяжко за два тижні просвітанської праці здобути душі людей, які вирости в іншому оточенні.

Пригадаймо собі чим кінчилося вже три рази усвідомлення українства в ім'я самостійної України (1917, 1933, 1941). Тяжке становище, в якому опинилися українці в 1945 році при закінченні війни (їх прелевеликі втрати та жертви не були визнані, як це сталося з іншими народами), нерозуміння з боку західних «визволителів» витворили почуття глибокої кривди, яку і авторка, немов травму, пробує собі списати з душі (лист української матері до жінок світу). Чи не було це на початку негативне наставлення американців, французів, англійців до української еміграції однією з причин, чому деякі свідомі українці воліли вернутися назад?

Інший комплекс, що мучив авторку і вимагав бути висловленим, — це її розчароване, потоптане старе австрофільство, винесене ще з дитячих років, коли вона подорожувала з батьками по мальовничій Австрії. Вороже наставлення тирольського населення до чужинців під час війни, їх скнарність, підозріння, доноси знищили той сублімований образ, що його авторка

привезла в душі, коли приїхала в Австрію, шукаючи притулку.

Пізнаючи ближче країну і людей, не одна східня людина (навіть німецького походження) глибоко розчарувалася і позбулася ілюзій стосовно широти германської природи.

Нам здається, що сила Софії Парфанович у реалістичному змалюванні напружених переживань, у зображенні людських стосунків та конфліктів внутрішнього характеру. В її настроєво-ліричних образах природи відчувається якась ніби штучність, що була притаманною письменникам початку нашого століття. Втеча на лоно природи у

тій формі, яку вибирає авторка, до молодшого покоління не може промовляти. Людина, що живе прискореним темпом, заледве встигає знайти сама себе і має до природи не такий поетичний стосунок. Не одна українська людина на чужині знайде в цій повісті свої власні роки великої мандрівки, що вивела її з рідної хати у далекі світи; вона черпала свою силу із віри та переконання, що має зберегти для наступних поколінь свідомість національної окремішності. Але й багато з тих, «що повернулися», не пішли з порожніми серцями.

А. Г. Г.

У видавництві ПРОЛОГ виходить з друку і з кінця січня 1964 висилається на замовлення книжка

ІВАНА КОШЕЛІВЦЯ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром бл. 400 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріалі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення приймає —

Verlag «Sučasnist», 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Деякі позиції з німецько-українських балансів

У взаєминах між народами минуле не залишається самим лише минулим до того часу, поки нема остаточно зведень, засадничих підсумків і настільки реальних, обопільно сприйнятних розчислень, які насправді дозволяють розпочинати зовсім нову сторінку історії і життя. Це якоюсь мірою стосується до пройденого періоду німецького націонал-соціалізму, що формально належить уже до історії, але у своїх наслідках і видимих ще життєвих рефлексів не зовсім відійшов у забуття.

Засадничо залишаємо тут на боці побоювання німецьких демократів за те, що націонал-соціалізм зберігся подекуди не лише разом з життям прихованих колишніх його носіїв, але що гітлерівський дух далі діє як актуальна течія в деяких колах його переконаних прихильників. Це може бути більше або менше пекуча внутрішньонімецька справа. На цьому місці з аспекту минулого належить насамперед з визнанням відмітити глибоку свідомість відповідальності в офіційних німецьких колах. Теперішні відповідальні речники німецького народу і досі при різних нагодах і на різних місцях все ще вертаються до трагічного періоду, осуджуючи націонал-соціалістичну систему третього Райху і докладаючи багато старань для цього, щоб у відкритих формах і часом доволі наглядними методами показати народові, а передусім новому поколінню усе зло минулого та виховати суспільство в демократично-гуманному дусі. Зокрема треба підкреслити, що майже подивувідною є безпощадність до себе самих і до недавнього етапу німецької історії в

трактуванні політики і методів в єврейському питанні. І досі офіційно відзначається ганебна дата нацистського нищівного погрому євреїв (т. зв. Кристальнахт), у радіопересиланнях, призначених для шкільної молоді, відтворюються драстичні картини переслідувань і знущань, в німецько-єврейському товаристві по-мужньому і ясно говорять про болючі справи.

На такому тлі не дуже корисно відбивається ставлення офіційного німецького світу до також трагічного і болючого минулого націонал-соціалістичної Німеччини і поневолених народів Східної Європи. Тут маємо на увазі передусім Україну і українське суспільство в час другої світової війни.

З українського боку у повосенний час появляються на еміграції публікації, змістом яких є німецька політика на Україні за часу націонал-соціалістичної окупаційної системи, а також спогади і огляди про німецькі концентраційні табори. До найновіших писань з цієї категорії належить видання загальної бібліотеки Українсько-канадського товариства «Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні» (Вінніпег, 1963). Ця праця знову вказує на те, що минуле живе в пам'яті народу, в окремих людях, в заподіяних кривдах. Окреме питання це невгамований голос скарги, оскарження і протесту на нашій батьківщині, де пам'ять про апокаліптичні страхоти того часу знаходить дуже вимовний і, на жаль, дуже часто вірну відбитку в українській підсоветській публіцистиці й літературі, що, очевидно, відповідно використовується і російсько-більшовицькою

імперіялістською політикою на Україні. При чому по той бік і по цей бік ще не сказано всього і ще, мабуть, не зовсім назрів час документальних підсумків і балансів.

Автор вищезазваної публікації д-р М. Марунчак, що сам перебув у німецькому кадеті майже весь період німецької східної кампанії, знову тільки в скороченому вигляді нагадав про факти морального, матеріального та людсько-фізичного знищення, грабунку, знущань, масових явних і укритих убивств, дискримінації, ганьби і страждань, нанесених на Україну націонал-соціалістичною політикою. Хоч, як сказано вище, усі ці явища чекають ще повного, синтетичного історичного опрацювання, то і все те, що досі зроблено, кидає дуже яскраве і специфічне світло на один непересічно кривавий етап, що так довго лежатиме колодою на шляху до кращих людських і міжнаціональних взаємин, поки затруєні вогнища не будуть прочищені, поки не буде і на цьому відтинку належної оцінки минулого, поки в самому принципі, що є основою абсолютних мірил справедливості, не буде з'ясована проблема вини і поки величинами добра не буде вирівняне зло. Що в цьому відношенні зроблено чи робиться з німецького боку?

Що про всі злочини знали ті, які були близько причасні до них, — це очевидне. Про принципи злочинної системи знали її співтворці, співучасники, служителі і вислужники. Натомість якоюсь мірою може і не зовсім була зорієнтована решта німецького суспільства, що часом, здавалося, щиро дивувалася, коли після закінчення війни виходила наявно жорстока правда. А для тепер підростаючих нових німецьких поколінь ця дійсність недавнього минулого на сході Європи стає не тільки невловною, але просто історичним невідомим. Тому насувається питання, як пояснити те, що ті самі кола, які щиро дбають про демократично-гуманне виховання погітлерівської Німеччини, які публічно так недвозначно трак-

тують єврейське питання, — зберігають мовчанку щодо Східної Європи і України зокрема. Якщо навіть враховувати суди драстичний історично-традиційний чинник вікодавньої німецької східної політики, то все ж таки залишаються ще додаткові, в цьому випадку навіть суттєвіші, гуманні елементи геноциду, расово-етнічної дискримінації, людської і християнської етики, ксенофобії і т. д. Створюється враження, що в цьому комплексі серед подавляючої більшості німецького суспільства панує (в кращому випадку) загальна незацікавленість, а серед молоді майже повна непоінформованість.

Тому то не випадковим явищем є цілість проблеми відшкодування з боку уряду Німецької Федеративної Республіки для деякої категорії переслідуваних нацистським режимом. Ця справа вже має свою некоротку історію, що від 1949 року і досі не дала майже ніяких вислідів. Отож, побіч расово, релігійно та політично переслідуваних, на самому початку відокремлено групу т. зв. «пошкодованих з національних причин», куди попали й українці. Як наново з'ясовують ці справи управа Спільки українських журналістів у Німеччині і Європейське представництво З'єднаного українсько-американського допомогового комітету, — національно переслідувані, спершу на базі крайових урядів, не діставали відшкодування, бо «ці особи належали до підпільних організацій або були членами народу, що провадив одверту боротьбу з німецькими окупаційними властями»; отже, були переслідувані «не з расових, релігійних чи політичних причин, а власне з національних». Тепер, з позицій центральної установи, «Бундесфєрвальтунґсамту», — ці самі люди теж не дістають відшкодувань, бо як такі, що стоять під закидом приналежності до ОУН, не підпадають під категорію національно переслідуваних. До того ще приходять вимоги доведення втрати 25% здоров'я, що теж кидає відповідне світло

на поняття насилля, міряного відсотками.

Далі, не полагодженою залишається можливість відшкодування для насильно вивезених, колишніх каторжників з відзнакою «Ост», і, врешті, фінансові «труднощі» і технічно-адміністративні ускладнення роблять питання будь-якого відшкодування безвітглядним. Свідченням того, що йдеться про обрунтовані домагання, може послужити сам факт, що 11 європейських урядів, членів ОН, виносили в цій справі офіційні застереження перед урядом ФРН. А втім у цьому комплексі, крім матеріальної сторінки, на перше місце знову висувається сам принцип гуманності і справедливості, а далі — питання добрих міжнародних стосунків.

Ця остання проблема, очевидно, дуже широка і складна, і її можна розглядати з різних поглядів. Тут, для еміграційних відносин, якоюсь мірою ілюстраційним показником може послужити фрагмент з буття і дії «Німецько-українського товариства», що не є адекватним до цілості, але і не є випадковим феноменом. Це товариство, що існує в Мюнхені від 1948 року, в листопаді 1963 влаштувало святковий ювілей постановя такого ж товариства 1918 року в Берліні. До завдань цієї інституції належать: студія німецько-українських взаємин на протязі історії, закріплення і розбудова контактів, культурна, інформаційна, видавничка співпраця, товариське зближення і т. д. Як бачимо, поставлено завдання і цілі, що могли б бути зовсім корисні для обох народів, а з видань та звідомлень видно і пророблену працю. Одначе чи може бути задовільним і, головне, достатнім зміст цієї роботи?!

Не входячи детально у розгляд публікацій про різні відтинки німецько-українських взаємин і впливів у минулому та не відкидаючи вартості інформаційного матеріялу, вистачить тільки вказати на те, що тут історія сягає найдалі до вибуху другої світової війни. Це саме явище повторюється у всіх виступах, включно з останніми, ювілей-

ними, де й проривалися ніби конкретні кличі: свобода, дружба, право на самовизначення, європейська спільнота народів, місце України в європейській федерації, і т. д. Але яке практичне значення для українського народу можуть мати такі загальні кличі, коли за цим народом є досвід двох світових воєн з німецькою окупацією і з жахливим образом гітлерівської «Нової Європи»? Яке конкретне значення мають невідважні святкові фрази про «усунення всього, що перед тим ділило народи» або ще коротше: натяк на «проміжні події», коли ні разу не висловлено переконання про те, що українській нації і українській людині заповідно кривди, наслідків якої і при найкращому бажанні не можна направити. А ствердження, що українці це такі «окрема порода» (Зондарт), що була українська державність, утрата якої вносить у світову історію трагіку плутанини з самою назвою країни і народу; що без державності і культурний розвій стає проблемним з специфічними явищами дводушши; що українська історіософія мусіла емансипуватися від російської історіософічної й історіографічної школи — усе це на німецькому ґрунті цінні ствердження, а разом з тим важливий показник, що є в українському питанні фактів, які знають суть справи. Але чому такі ствердження з правила не виходять поза чотири стіни святкових зал, виповнених все тими самими нечисленними учасниками з німецької публіки і щасливими емігрантами, які раді, що врешті довелось почути від чужинця дещо про себе, що не розбігається з історичною правдою? Чому тієї правдивої української історії нема в німецьких шкільних підручниках? Чому компетентні чинники не поведуть правдивої інформації на всю ширину в своєму суспільстві? Чому українці німецькою громадськістю постійно зараховуються до «росіян», тоді як справа національного визначення належить до ряду тих, за які віддають життя, навіть у кацеті, як нагадає в своїй книжці

Марунчак, люди, що стояли віч-на-віч зі смертю, боролися за букву «У» на смугастих, каторжницьких мундирах?! Чому ознайомлені приятелі українців не реагують на те, коли в німецьких газетних рецензіях появляються «звідомлення» спостерігачів, які в концертній залі бачать тільки небагато «російських інтелектуалів і українські мужицькі черепи»? Чи те, що робиться з німецького боку є тільки милосердним дарунком для емігрантських «безвітчизняників», які і так не мають що вибирати, чи думається і про майбутні всеєвропейські взаємини з цілим українським народом, що вже, мабуть, ніколи не поверить недоговореним загальникам?

І далі: що робить для найбільш засадничих, хоч може, і драстичних справ, власне Німецько-українське товариство як таке? Де його реакція на складні явища у широкому німецькому суспільстві?

І врешті головне: яка позиція самих таки українців у колі людей, де напевно не бракує щирих гуманістів і приятелів доброї справи? Маленький деталь. Чи не самі українці винні, коли в ювілейний вечір при відкритті урочистости в

черзі офіційних промов нема ні одного українського виступу; або коли за офіційним столом з німецькими і українськими прапорцями нема ані одного українця? Причина такого (ніби дрібного) явища, мабуть, не лежить у принциповій настанові німецьких представників, протекторів і промінтів, що в демократичних улаштуваннях не ставлять бар'єрів «нур фюр Дойче» (тільки для німців). У того роду інституціях пряме питання мусить стояти в такій площині: постава нефальшованого партнерства чи стосунок клієнтів і протекційних добродіїв?

Можливо це, і все інше, вище з'ясоване є і причиною, що товариство, яке в демократичних умовах повинно б виконати визначнішу корисну роль, не притягає більшої кількості учасників з українського суспільства, а німецьких представників у деяких зустрічах з українцями можна часом без клопоту порухувати на пальцях одної руки.

Мабуть, це природне, що вантаж історії тяжить на сучасному. Але власне для реального майбутнього треба ставити речі на відповідному місці.

Дарія РЕБЕТ

НЬЮ-ЙОРКСЬКА ГРУПА ПОЕТІВ

плянує видання нової книги поезій

ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

« С Е Р П Е Н Ь »

Просимо любителів творчости поета до найчисленнішої передплатної акції — бо це єдиний тепер спосіб видання збірок поезій.

Передплату (2 дол.) і на літературний фонд слати на адресу:

The New York Group
2329 Hudson Terrace, E 11, Fort Lee, N.J.

Без коментаря...

«Радянська Україна» від 13 листопада опублікувала два голоси в справі висоти тиражів книг, виданих на Україні, давши цим голосам спільний заголовок «Треба видавати, треба й торгувати». Мова йде про публіцистичні виступи фейлетоніста газети, М. Білкуна, і керівника капелі бандуристів у Дніпропетровському, В. Мерзленка:

П'ятсот років тому книги переписували від руки. Це була дуже нудна і не дуже рентабельна робота. Але що б там не казали, а збитковою її ніхто не називав. Переписувачі, хоч, мабуть, і дерли з замовників як з рідного тата, проте тиражі встановлювались відповідно до попиту, і коли вам хотілося мати ту чи іншу книжку, ви не бігали, як підпалений, по всіх книгарнях міста, а просто йшли до переписувача і вступали з ним у контакт:

— От що, голубе, переписати мені оцю книжечку і оцю, і ще оцю. А в ціні вже якось зійдемося.

І все ставало на своє місце...

Трохи згодом нерентабельних переписувачів замінили рентабельні лінотипісти, і відтоді закрутилися колеса великих друкарських машин. Видавниче життя, можна сказати, стало приемним у всіх відношеннях.

Але якщо уже воно так заведено на білому світі, що жодна приемність ніяк не може обійтися без конфлікту. Видавнича справа теж не захотіла відставати від інших і породила свій конфлікт: а) «що видавати» і б) «скільки видавати». За основу конфлікту, як правило, слід вважати пункт «б», бо коли вже навіть остаточно стає ясно, що саме видавати, майже ніколи зрештою не буває ясно, скільки ж видавати. І конфлікт цей відбувається в основному не в середині видавництва, а між книговидавцями і книготорговцями.

Я зовсім не хочу образити сла-

них громадян, які торгують книжками, але ніде правди діти: чимало ще є серед них і таких, яким абсолютно байдуже, чим торгувати — гудзиками, панчохами, оселедцями чи книжками. У них одним одним девіз і одним одна мета: аби виторг! Їм хочеться якнайшвидше розпродати все до останнього аркушика, і в них немає ані найменшого бажання зважати на той факт, що часом навіть дуже хороша і дуже потрібна книга просто фізично не може знайти за один день чи за місяць дороги до читача.

І ось такі прапівники часто диктують свої умови і тиражі книговидавцям. І що ви думаете, — вони вважають себе універсальними експертами, вони, виявляється, абсолютно точно знають, скільки по республіці споживається в середньому на душу населення прози, скільки — поезії, скільки — сільсько-господарської, технічної, музичної літератури.

І буває, що чудесні збірники поезій видаються у нас мізерними тиражами тільки тому, що якийсь громадянин, котрий в дитинстві ніяк не міг завчити напам'ять «котик-мурчик, наш голубчик», накопичить губу й авторитетно рече: «Не піде! Масовий читач цього не сприйме». І виходить з друку книжки стільки, скільки котик-мурчик наплав, і бігає, як підпалений, масовий читач від книгарні до книгарні, від кіоска до кіоска в надії купити книгу віршів улюбленого поета.

Але не будемо говорити про поезію і про прозу, як не будемо говорити й про літературу технічну чи медичну. Не будемо, бо фейлетон — то фейлетон, а не науковий трактат на тему «Як не треба торгувати і як треба видавати». Фейлетон насамперед любить факти і приклади, при чому такі, щоб у них, як у краплині води, відбивалася суть справи.

Такою краплею з усіх крапель візьмемо для прикладу видавництво «Мистецтво», а вже у його справах дрібнішими крапельками будуть приклади, наведені нижче.

Виявляється, для того, щоб тут було видано «Оду пісні» чудесного нашого композитора Л. Ревуцького, треба завдати видавництву (а значить — і державі) 1218 карбованців збитків. Для того, щоб побачили світ українські народні пісні в обробці для гітари С. Васильченка, до тих збитків треба додати ще 1324 карбованці. Фортеп'янні твори Л. Ревуцького потягли трохи менше — 1094 карбованці. А далі вже, як яким вторам пощастить. Одні завдають більших збитків, інші — менших. Рекорд б'є книга «Розвиток техніки високих голосів» — вона тягне аж 3240 карбованців.

Хочеться вигукнути: та ж вигідніше, як це було п'ятсот років тому, переписувати книжки і ноти від руки, ніж друкувати їх у друкарнях!

Тепер підійдемо до справи ще й з іншого боку: книготорговці мотивують заниження тиражів тим, що вони нібито стоять на сторожі державних грошей. Але ж гроші, про які йшлося вище, належать кому?...

Та як же не бути збиткам, коли книготорговці визначають для видавництва сміхотворно малі тиражі!

Подумайте: в республіці, на території якої живе один з наймузикальніших народів у світі, пісні та інструментальні твори часом видаються тиражами у кілька десятків примірників!..

«Укркнига» замовила видавництву «Мистецтво» Симфонію № 13 композитора Р. Симовича в кількості 115 примірників. Чому не 110 чи 120? Тут книготорговці, видно, керувалися якимись тільки їм відомими високими комерційними принципами. Ті самі принципи, були, мабуть, визначальними і тоді, коли замовлявся тираж на музичний твір композитора М. Дремлюги «Пороніно» — 125 екземплярів, на пісню «Герої Потьомкіна» композитора К. Домітчана — 130, на «Свято» компози-

тора Я. Лапинського — аж 60 примірників.

Гей, люди добрі! А скільки ж у нас в республіці музичних шкіл, скільки гуртків художньої самодіяльності, скільки громадян сидять вдома і в індивідуальному порядку розучують нові ноти, скільки туристів запитують ці ноти в магазинах?

Цікаво було б, щоб на ці та й на багато інших запитань відповіли начальник «Укркниги» тов. Воробйов, начальник «Союздруку» тов. Соболевський та голова «Укоопспілки» тов. Андрусенко.

Чи, може, вони зачекають, щоб зайшла мова про тиражі в інших видавництвах, та вже тоді — за одним разом?

М. БІЛКУН

*

Майже на всіх нарадах, конференціях, семінарах, де збираються працівники художньої самодіяльності, — керівники ансамблів бандуристів скаржаться на відсутність у нотних магазинах репертуарного матеріалу. Багато разів порушувалося клопотання перед видавництвом «Мистецтво» про видання у популярному викладі збірників пісень для бандуристів. Видавництво урочисто обіцяло, але час минав, а збірники у продажу не появлялися. Зрештою, влітку цього року вийшов з друку довгожданий «Збірник пісень для ансамблю бандуристів-кобзарів» (упорядник М. Полатай).

У передмові до нього М. Рильський писав:

«Збірка, що видається зараз, має особливий характер. У ній вміщено пісні, складені самими народними співцями-кобзарями. Пісні, вміщені тут, — безумовне свідчення неув'ядних творчих сил нашого народу. Разом з тим тематикою своєю вони являють цілком нові риси кобзарського мистецтва: це твори радянських кобзарів. Немає сумніву, що вони збагатять репертуар наших кобзарів, солістів та кобзарських капелів. Науково-фольклористичне і суто практичне значення цієї книжки не підлягає сумніву. Залиша-

ється тільки побажати, щоб ця книжка пішла якнайширше між люди, щоб вона прислужилася дальшому розквіту самобутнього народного мистецтва, якому приділяли колись таку увагу М. Лисенко, Ф. Колесса, М. Грінченко, К. Квітка, Л. Ревуцький і яке нині є не тільки предметом досліджень радянських фольклористів, а й могутнім чинником у нашому культурному, громадському житті».

Формально збірник видано, але спробуйте його купити. Адже збірник, наче на глум, видано тиражем аж 390 примірників (саме 390, а не 400!). Це сміх, але крізь чітсь слово. Нотний магазин у м. Дніпропетровську одержав лише 5 примірників цього збірника і, ясна річ, «щасливці» миттю їх розкупили, а інші бандуристи мусять, як і раніше, просити у когось переписати репертуар, що не завжди щастить зробити. От і виходить, що кількість кобзарських колективів на Україні дедалі зростає, а задовольняти їхні вимоги щодо репертуару видавництва не бажають.

Слід заодне сказати й про те, що

немає нотної літератури і для самодіяльних дитячих ансамблів бандуристів, і для клас бандури дитячих музичних шкіл. Так що, мабуть, це питання нікого не турбує. Зрештою, може громадськість і преса допоможуть бандуристам у задоволенні їхніх репертуарних потреб і примусять видавничі організації піти їм назустріч?

В. МЕРЗЛЕНКО

Редакція «РУ» додала до цих виступів такі дві свої примітки:

Справді, багато нарікань можна почути на роботу книготорговельних організацій. До редакції надходить чимало подібних сигналів, які й послужили основою до нашої репліки фейлетоніста. Коли вже цей матеріал був набраний в друкарні, ми одержали ще одного листа. Він досить характерний, і тому його варто тут навести.

Як бачимо, порушене питання турбує широкі кола громадськості. Редакція сподівається, що читачі продовжать розмову про недоліки книжкової торгівлі в нашій республіці.

... і з коментарем

Під не зовсім дотепною рубрикою «Між іншим» «Літературна Україна» від 17 грудня 1963 надрукувала заміточку, яку в цілості передруковуємо:

КОСИЙ КАПОНІР — ЛИСА ГОРА

Коли піввіку тому з воріт Лук'янівської тюрми виїздила оточена конвоєм карета з політичними в'язнями, у натовпі жінок, що стояли з передачами біля воріт, незмінно чулося жалісливе:

— На Лису гору повезли нещасних! І всі такі молоді!

Про яку гору згадували жінки? Що то за Лиса гора?

Саме та, на якій, за переказами, справляли свої свята київські відьми. Адже вони славилися на всю

Росію. Про них йдеться у творах Пушкіна і Шевченка, Гоголя і Загоскіна. Один з героїв роману М. Загоскіна «Юрій Милославський» говорить, що «всі відьми родом з Києва».

Та не легендами була відома Лиса гора в передреволюційні часи. На ній виконувались смертні вирокі політичним в'язням.

Жінки біля воріт Лук'янівської тюрми, звідки вивозили в'язнів, трохи помилялись. Борців проти самодержавства з тюрми спочатку перевозили в Косий Капонір, який вони прозвали «пересадкою на Лису гору».

Косий Капонір було побудовано в 1842 році як бастион Київської фортеці. Пізніше царський уряд перетворив його на в'язницю. У пе-

ріод першої російської революції в Косому Капонірі перебували учасники революційних виступів 1905-1907 рр.

Тут сиділи більшовики С. Косіор, академік А. Шліхтер, Б. Жаданівський та інші.

За свій страшний режим Косий Капонір дістав назву «Київського Шліссельбурга». Усіх засуджених до розстрілу карали в Косому Капонірі. А вішали засуджених — на Лисій горі...

В одній з книжок, виданих у Києві 1912 року, читаємо: «У Росії найбільш відомими є київські відьми з місцем їхнього збору на Лисій горі. Місцевість ця розташована між Лаврою і Видубецьким монастирем». І справді, в тій місцевості є невисока гора з голою вершиною, завдяки якій вона і дістала свою назву. Народна фантазія населила Лису гору відьмами, а царський уряд — шибеницями.

Я. ЯСИНСЬКИЙ

Наш коментар усього такий, що ми закидаємо авторові промовчання деяких важливих фактів, які цікаво було б подати у зв'язку з наведеними ним відомостями. Бо якщо С. Косіор і академік А. Шліхтер сиділи в Косому Капонірі за царату, то відомо, що вони з нього

вийшли живими і після того робили ще соціалістичну революцію. Їх обох розстріляли шойно за «крацого», соціалістичного ладу. От і цікаво було б подати, чи не з Косого Капоніру їх виводили на розстріл?

Подруте, ми закидаємо авторові замітки безтактність. Те, що на Лук'янівці сиділи за царату революціонери і жінки стояли з «передачами» перед її брамою, уже забулося, а власне витиснуте з пам'яті багато жахливішою Лук'янівкою часів «соціалістичного суспільства», бо ще сьогодні вулицями столиці ходить багато клянок, від яких «передач» у Лук'янівці не прийняли, і вони так і не побачать ніколи тих, до кого з «передачами» ходили. З боку автора безтактно було згадувати про царські часи, промовчавши ці свіжіші події. А було б вельми цікаво дізнатися, у скільки разів більше стояло з «передачами» перед брамою Лук'янівки за радянського часу порівняно з царським.

Зрештою, секретар партійної організації «Літературної України» мусів би також закинути безтактність з свого боку редакторові газети Цмокаленкові і накласти на нього партійну кару, бо згадкою про Лук'янівку він напевно викликав серед українського громадянства антирадянські настрої.

Вийшла з друку нова книга в-ва «Пролог»:

Юрій ЛУЦЬКИЙ

ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ

Ваплітянський збірник

Книга розміром на 10 друкарських аркушів великого формату містить твори, листування, документи колишніх ваплітян: М. Хвильового, П. Тичини, В. Сосюри, О. Довженка, М. Бажана, М. Куліша, А. Любченка. Значна частина матеріалів публікується вперше. 20 ілюстрацій на окремих вкладках.

Ціна — 3,50 дол. або рівновартість в ін. валюті. У Німеччині — 12 нім. марок.

Замовляти в нашому видавництві.

Вісті з України, що дійшли посереднім шляхом

Як оповідали радянські туристи, що у вересні відвідували Польщу, влітку минулого року у зв'язку з святкуваннями 50-річчя смерті Лесі Українки дійшло до конфлікту між студентською молоддю і партійною бюрократією. Студенти й молоді літератори хотіли влаштувати 31 липня вечір, присвячений пам'яті поетки, але в останню хвилину їм це заборонили. Зібрані подалися з смолоскипами до пам'ятника Л. Українці, щоб відбутися свої збори на відкритому повітрі, але їм перешкодили й там це зробити. Учасників цих зборів покарано звільненням з роботи й іншими репресіями.

*

Дмитро Павличко тепер відомий своєю партійністю, і його в офіційних колах дуже розхваляють. Однак одна з його збірок («Правда кличе», 1958) свого часу була прийнята неохоче і тепер вилучена з ужитку. З тих же джерел стало відомо, що деякі вірші цієї збірки поширюються, особливо серед молоді, в рукописному розмноженні. Зокрема три наступні:

*

Ти зрікся мови рідної, Тобі
Твоя земля родити перестане,
Зелена гілка в лузі на вербі
Від доторку твого зів'яне!

Ти зрікся мови рідної, Ганьба
Тебе зустрине на шляху вузькому...
Впаде на тебе, наче сніг, журба —
Її не понесеш нікому!

Ти зрікся мови рідної. Нема
Тепер у тебе роду, ні народу.
Чужинця шани ждатимеш дарма —
В твій слід він кине сміх-погорду!
Ти зрікся мови рідної...

БЮРОКРАТОВІ В АЛЬБОМ

Напам'ять, наче піп святе письмо,
І Леніна, і Маркса він цитує.
В промовах, мов актор, себе тренує
Перед холодним і німим трюмо.

Не оре, не кує і не буде,
Лише гукає: «В комунізм йдемо!»
Даремно в гості ми його ждемо,
Хоч з наших мозолів він гараздує.

Такий на секретарку не лиша
Своїх тихеньких телефонів —
де там! —
В них деренчить його ціла душа.

Не стійте в нього там, під кабінетом,
Бо кожен з вас, напевно, поспіша
Дзвонить зерном, залізом і сонетом!

ЛИСТ ПРИБИРАЛЬНИЦІ
ДО ПОЕТА

Ми спільно вам листа пишемо
збирались,
Во ваших слів ніколи не забудемо:
«Благословенна праця
прибиральниць —
Вона потрібна так, як пісня,
людям!»

Я прибираю сім кімнат і часто
Свою стару одежу рву на шматки,
Сама я мушу купувати й пасту —
Її завжди в запасі треба мати.

Блищать мої паркети, наче плеса
У місячному сяйві серед ночі...
Можливо, з мене б вийшла поетеса,
Якби вернулися літа дівочі.

Хоч я учитися не мала змоги,
Та балеринною назавше стала:
Я на щітках танцюю до знемоги,
От лиш мені не аплодує зала.

Начальник мій купив недавно катер
І по Дніпру катається по-панський.
У місяць раз лише на білу скатерть
Хотіла б я поставити шампанське!

А прибиральниці у нашій домі
Все теревенять про одне завзято...
Ви ж, певно, із міністрами
знайомі —
Чи правда, що підвищать нам
зарплату?

Вечір на честь Лесі Українки в Мюнхені

Літературно-вокальний вечір, влаштований 7 грудня 1963 з приводу 50-річчя з дня смерті української поетки і драматурга, був би напевно вдалим урочистим концертом, якби не було в ньому аж так багато недоліків — свідомих чи не свідомих, «вільних чи не вільних». І з цих недоліків треба почати його обговорення.

Здається, що організаторам присвічувала думка «вивести здобутки української культури перед чужинцями і слухачами», щоб цій культурі промостити шлях на чужинецькі сцену та естраду. В такому випадку як влаштувач не повинна б фігурувати громадсько-політична установа, якою в оцінці чужинців є Центральне представництво української еміграції в Німеччині (ЦПУЕН). Треба було подумати про дохідливішу для чужинця фірму. Тому не дивно, що, не зважаючи на досить широко розгорнену інформацію про концерт, німецька публіка баварської столиці в цілому ним не зацікавилася. Це, поперше.

Подруге, постає питання: кого властиво шанувували організатори та учасники вечора — Лесю Українку чи більше або менше шанованих чужих та своїх гостей у залі? На справжніх концертах чи художніх вечорах «відкривальні промови» та «коротке» вступне слово не водяться. Замість вітань на адресу представників преси та Баварського радіо (які, до речі, відмовчалися від рецензій), треба було подбати про мистецький нарис або есей на тему творчості Лесі Українки, що їх міг би виголосити якийсь молодий адепт театрального мистецтва. А таких адептів у Мюнхені досить багато. Мистецтво і досягнення культури говорять самі за себе; відкривальні та вітальні промови під час урочистого концерту є, на жаль, тільки саморекламним

засобом для установи чи її промовця.

Потреть, хорова або інша вокальна програма мусять бути не тільки відповідні до поваги та урочистості мистецького вечора, але також значною мірою пов'язані з творчістю тієї, чия пам'ять як мистця відзначаємо. Зокрема Леся Українка не може вкластися в рами етнографізму та фолкльору, як помистецьки вони не були б виконувани. Або влаштовується мистецький вечір на честь поетки і драматурга — або концерт народних чи стрілецьких пісень.

Почетверте, якщо не диспонуємо добрим деклятором, що прочитав би дещо з творчості поетки (оригінальне чи перекладене), то не можна і не вільно задовольняти чийсь естрадні амбіції. Наголоси, панування над словом, ритміка і відчуття мистецтва даного твору — тобто все те, з чого складається деклямація не сміють нагадувати передмістя галицької провінції.

Відкритим залишається питання, чи мистецький концерт треба обов'язково закінчувати «суперпатріотично». Нескладні патріоти напевно зашумлять з приводу такого ставлення справи. А чи не замислився хтонебудь з-поміж них над тим, що справжній національний мистецький вечір політичної демонстрації не потребує? Національні гімни співають на національно-політичних урочистостях, наприклад, на державному святі 22 січня. Гімн та прапор є національними цінностями, і їх демонструють, де належить.

І ще одне зауваження: чому фоторепортери постійно докучають учасникам концерту?

Якщо аранжери концерту справді прагнули промостити українській мистецькій творчості шлях у чужий світ, то стосовані ними засоби та заходи успіхів мати не можуть.

Ми свідомо почали з недоліків та у вступі виразно підкреслили, що без них літературно-вокальний вечір був би вдалим з мистецького аспекту урочистим концертом. До цього спричинилися передусім: інсценізація драматичної поеми «На полі крови» (в постанові двох акторів Мюнхенського камерного театру — Александра Маляховського та Ганса Пессенбахера); «Тріо фіс-моль» Станіслава Людкевича (у виконанні Галини Коваль — фортепіано, Фріца Зоннляйтнера — скрипка, Фріца Кіскальта — віолончеля); переважаюча більшість хороших виступів з сольовими (хор при церкві св. Варвари у Відні — диригент проф. Андрій Гнатишин).

«На полі крови» поставлено німецькою мовою («Авф дем Блют-акер»), при чому треба підкреслити, що переклад зроблений добре; на жаль, у програмках не подано, чий переклад. Режисура Г. Пессенбахера, який виконав також ролі Прочанина, і інтерпретація ролі Юди А. Маляховським були зразкові. Обидва німецькі актори вміли вжитися в цілість драматичної поеми, виявили повне розуміння Лєсиного слова, і тому їхнє відтворення драматичного конфлікту полонило глядачів — як численних українців, так і нечисленних німців. На нашу думку, «На полі крови» надається як радіо-п'єса (німці називають цей літературний жанр «Функ-Гершпіль») для кожної радіопрограми; її можна б ставити, наприклад, у Страсний четвер.

«Тріо Коваль», добре відоме в німецьких мюнхенських мистецьких колах, продемонструвало українську музичну творчість. Нефаховій у музиці людині важко рецензувати цей виступ, і тому жаліти треба, що весь концерт пройшов поза увагою критиків мюнхенських щоденників. Як можна було спостерегти в пізніших особистих обговореннях виступу тріо, його виконання було бездоганне, а оцінка зводилася до твердження, що композиції в стилі С. Людкевича витримують конкуренцію рівнорядних йому чужи-

нецьких композиторів. У зв'язку з цим слід висловити скромне бажання, щоб згадане тріо частіше включало в свій репертуар також і українські композиції. До речі, пані Галина Коваль має дуже добру марку в аранжерів музичної програми Баварського радіо, і їй не було б, мабуть, трудно викликати в цьому радіо більше зацікавлення українською музикою, ніж це є досі, — скажім, деякими композиціями М. Лисенка чи згаданого С. Людкевича. Тріо, вже відоме у відповідних колах, напевно задовольнило б смаки радіослухачів.

Композиції Д. Січинського, М. Леонтовича, А. Воронівського та Я. Лопатинського на слова поезій Л. Українки в цілому гармонізували з культурою репрезентативного мистецького вечора. Зasadничо не йдеться про те, щоб при такій нагоді презентувати виключно композиції, пов'язані з творчістю даного поета, але вся програма, в тому числі й хорова, повинна бути синхронізована з цим мистецтвом та з цією культурою. Віденський церковний хор св. Варвари безперечно здобув уже видатні успіхи і має неоспорені заслуги в плеканні церковно-релігійної музики. Це він довів під час богослужби з приводу відзначення 1100-річчя слов'янських апостолів св. Кирила та св. Методія в мюнхенській церкві св. Людвіга. Диригент, проф. А. Гнатишин, добре попрацював з своїм ансамблем: він панує над голосами хористів і дисциплінує їх. Окремо належить відзначити приємні для уха українського слухача виступи солісток та солістів — і під час концерту, і під час богослужби.

Критичні замітки на початку нашого обговорення стосуються не тільки останньої мюнхенської імпрези. Можна припускати, що подібно виконуються також інші художні чи урочисті вечори в інших країнах нашого поселення. Тобто підкреслені недоліки є «незалежні і від часу, і від простору». Однак найбільшим недоліком треба вважати факт, що наша преса від них,

на жаль, чомусь послідовно відмовчується, а публіковані нею звітності чи рецензії про такі влаштування пишуться бароковим стилем нещирого «захоплення» і нічим не обгрунтованих суперляти-

вів. Якщо недоліки називатимемо їхніми властивими іменами, можна сподіватися, що їх буде щораз менше. А, може, така метода допоможе викоринити їх у цілому?

В. П. СТАХІВ

Запрошення до «діалогу»?

Більше ніж одну третину цілої третьої сторінки київської газети «Літературна Україна» від 29 листопада 1963 зайняв відкритий лист п. н. «Великому Кобзареві — гідну шану. Слово до українців, до української громади у США, до Комітету пам'ятника Т. Г. Шевченкові», підписаний 34 працівниками культури в УРСР. Можна б для документації подати реєстр усіх прізвищ, між якими фігурують відомі поети, письменники, науковці, композитори, актори та малярі. Однак з огляду на те, що текст листа напевно концептувався в секретаріаті ЦК КПУ, — точніше, у відділах секретаріату, якими під безпосереднім контролем А. Д. Скаби завідують Г. Г. Шевель та Ю. Ю. Кондурфор, — краще такі промовчати підписаних під листом формальних авторів. Робимо це тому, що зміст листа аж ніяк не приносить чести культурній людині і не відповідає людській гідності. Лист цей і так перейде до історії як документ цінного глуму російсько-більшовицьких великодержавних шовіністів над видатними співтворцями українського культурного процесу в теперішню добу.

Є фрази та речення в цьому листі, які залишають у читача просто моторошне враження. Невже через уста культурної людини можуть пройти окреслення, взяті з жаргону вуличників? 34 культурні особи дослівно пишуть таке:

«Ми рішуче виступаємо проти спроб деяких людей використати

його (тобто Шевченка — В. П. С.) світле ім'я в своїх брудних політичних цілях...»

Що це за мова членів академії наук, лавреатів літературних або мистецьких премій? Для авторів листа, які шанують своє ім'я та свою людську гідність, такі особи, як проф. Лев Добрянський, Йосип Лисогір, проф. Роман Смаль-Стоцький та всі інші з Комітету будови пам'ятника Тараса Шевченка у Вашингтоні, завжди і всюди мусять залишитися людьми, не зважаючи на те, чи вони є «недругами радянської влади», а діяльність цих українців у США ні за яких умов та обставин не сміє окреслюватися «брудною». Можна дискутувати, полемізувати та критикувати, але окреслення, запозичені з жаргону вуличної лайки, не до лиця людям з академічними титулами.

Нехай формальні автори листа запитують Скабу, Шевеля та Кондурфору, чи співтворці російського культурного процесу в РРФСР уживають того роду окреслення на адресу своїх російських земляків, що «перебувають поза межами батьківщини».

Виходило б, що за рецептом 34 співавторів відкритого листа треба б їх також називати «людцями», а всю їхню наукову та мистецьку діяльність, пов'язану, наприклад, з відзначенням 150-річчя з дня народження Т. Шевченка, використанням його імені «в своїх брудних політичних цілях». Вовком хочеться вити, читаючи писання

таких академіків, поетів, науковців, мистців... Соромом заливається обличчя і глибоким сумом щемить серце, коли мається до діла з такими «дискутантами».

Але одночасно, кілька рядків вище, 34 листарі пишуть:

«Ми думаємо послати на американський континент священну землю з Чернечої гори, де спить Тарас вічним сном. Ми б з радістю взяли участь в урочистій церемонії відкриття вашого пам'ятника...»

Де логіка? Пощо брати участь у влаштуваннях «з брудними політичними цілями»?

Автори цитують у листі задушевне прагнення Шевченка, що

«... на оновленій землі
Врага не буде супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі».

Вони хочуть довести, що це прагнення здійснилося, мовляв, за радянської влади. Чи також у період «культу особи Сталіна»? Таж їхній власний лист є промовистим запереченням Шевченкового прагнення.

В. П. СТАХІВ

Від містики до аналізу

(До статті Р. Рахманного «Українська міжнародна політика з позиції власної сили»)

Згідно з загальноприйнятою думкою кожна національна спільнота, яка зараховує себе до передових, повинна ставити собі за ціль забезпечення своїх членів якнайкращими матеріальними й духовними засобами всестороннього розвитку. Сюди належать: відповідний життєвий рівень, загальна й вища освіта, охорона здоров'я, забезпечення старости й праці, можливості користування культурно-розваговими устаткуваннями тощо. Якщо ті цілі мають бути досягнені, тоді найбільше уваги мусить бути присвячено джерелові сили й добробуту спільноти, що ним є економіка країни, її обсяг, структура і темпи зростання.

Місце даної нації у світовій сім'ї народів визначається передусім наявністю нагромадженого капіталу, — суспільного (заклади навчання, шпиталі, культурно-розвагові можливості) і виробничого (фабрики, заводи, машини й інше устаткування, джерела енергетики і т. п.), станом технології виробництва, розповсюдженням і рівнем знань,

врентті, станом соціальних інституцій, які уможливають доплив сил з усіх прошарків суспільства до керування його справами.

Ось так коротко можна в загальному визначити цілі, які ставить собі новочасна національна спільнота; сукупність засобів, які уможливають досягнення таких цілей, буде тоді творити суть її політики як внутрішньої, так і закордонної; піднесення свідомості тих цілей є обов'язком політичної публіцистики, а засвоєння її широкими масами суспільства буде цементом, який перетворить безформну масу в цілеспрямовану націю.

З того, що було дотепер сказано, виходить, що визначення цілей національної спільноти та її політики є результатом шукань у сфері соціо-економічних наук. Політична думка, формульована у відірваності від цих наук, силою факту шукає своєї бази в містиці й емоційному світосприйманні, яке в найкрайшому випадку є виявом політичної незрілості, якщо не політичним

шантажем, який підсвідомо заперечується носіями цієї політики шляхом т. зв «групового опору проти виявлення» (Зігмунд Фройд) або прикривається насильно вирваному з контексту і відповідно причепуреною концепцією «еліти» Вільфреда Парето.

Вияви української політичної думки, враховуючи сюди державні акти, програми політичних партій чи «рухів», заяви громадських діячів, конвенційні резолюції чи публіцистичні твори національно-політичного декларативного характеру, належать здебільша до названої вище категорії, де «джерелом політики є містика й емоція». Духом такої містики й емоційності просякнута також українська історіософія, в якій українські політичні діячі й теоретики (колись на Україні, а тепер у діяспорі) шукають свого надхнення (т. зв. «історичний досвід» і «вічні незмінні принципи правди й справедливості»).

В соціо-економічних науках, де передусім треба шукати підстав для нашої політики, ми ще не перейшли першої стадії розвитку, характеристичної для кожної ділянки людського знання в його початках: стадії описово-історичного підходу. У вищій стадії свого розвитку знання користуються вже аналітичним підходом, а зібрані в першій фазі факти служать для підтвердження теоретичних узагальнень. У випадку соціо-економічних наук, а тим самим у формулюванні політичної думки аналітичний підхід полягає в інтерпретації й оцінці подій чи явищ за певним, встановленим шляхом дедукції стандартом, який базується на загальноприйнятих і якнайсуцільніше визначених аксіомах. Такою аксіомою в сучасному світі є, наприклад, теза про функціональну взаємозалежність добробуту, сили й економіки даної національної спільноти; такою аксіомою не можуть бути ні «добро нації», ні «національна справа», а ще менше такі гасла, як «свобода народам, свобода людині», тому що немає і не може бути загальноприйнятого розуміння цих понять.

Відсутність аналітичного підходу у формуванні української зовнішньої чи внутрішньої політики приводила дуже часто до непроцесних і трагічних у своїх наслідках помилок. Якраз приклад української політики як в минулому, так і в сучасному може послужити для підкреслення різниці між аналітичним та містично-історичним підходом до вирішування політичних проблем. Наприклад «політика визволення», яка сьогодні домінує в сфері політичної діяльності української спільноти в діяспорі, може бути в повній згоді з емоціями тієї спільноти, але вона напевно є в конфлікті з висновками аналітичного підходу до цієї самої справи, головне якщо це визволення має здійснитися у висліді ядерної війни. Згадана політика не рахується з т. зв. реалітетами, як сучасна ситуація на Україні, потреби українського народу на рідній землі, соціо-економічні тенденції розвитку на Заході, уклад міжнародних сил і т. п. Ця політика «задивлена в майбутнє», мовляв, «у своїй хаті» і тільки в таких умовах всі питання державно-політичного, соціального й економічного порядку можуть і будуть розв'язані на засадах «правди й справедливості» (головне тоді, коли «ми» прийдемо до влади).

Як ці питання будуть розв'язані, лишається такою ж містерією, якою є і джерело впевненості носіїв тієї політики. Досвід революції 1917-19 здається ні в чому не навчив цього роду політиків. Політика, побудована на емоціях і містиці, може часом стати, як видно з наведеного прикладу, небезпечним політиканством.

Думки, висловлені вище, є спробою систематизації поглядів, які лягли в основу статті Р. Рахманного «Українська міжнародна політика з позиції власної сили» («Сучасність», ч. 9, вересень 1963). Роман Рахманний, здається, вперше розвінчав традиційний містично-історичний підхід до питань української політики і прийняв на його місце аналітичний підхід, побудований на кожному зрозумілій та за-

гальноприйнятій передовими націями аксіомі, яку з'ясовано в розділі «Динамічна економіка України — основа політики». Таким чином Р. Рахманному вдалося знайти стандарт для інтерпретації й оцінки (української закордонної політики (а тим самим і внутрішньої політики) в минулому та її перспектив на майбутнє.

Доводиться однак сказати, що аналітичний підхід Р. Рахманного не був уведений ним з повною свідомістю, а радше інстинктивно, не був вислідом поглиблених студій соціо-економічних наук, а радше вислідом підсвідомого шукання іншої бази для вивчення питань політики, більш зрозумілої для всіх без винятку членів національної спільноти. На це вказували б певні суперечності в його ж таки статті, які виявляють, що він часом ще не цілком певно почуває себе на новому ґрунті, і часто сам реагує «на певні міжнародні питання 'автоматично', згідно з традиційною формою, деколи іраціонально, нерідко без врахування своїх життєвих інтересів» (стор. 94). Наприклад, думку автора, що дії українського визвольного підпілля від 1944 аж до 1952 були доцільною політикою в умовах того часу, не можна погодити з його ж поглядом про важливість економічного потенціалу України, як найважливішого засобу на шляху до відродження державної суверенності України. Відомо, що майже десять років партизанських дій ослабили цей потенціал і зупинили економічний розвиток західних областей України, мабуть, більше, ніж на одне десятиріччя, знищуючи значною мірою її людські й матеріальні ресурси. Навряд чи «врятування гідності україн-

ського імени» (поворот у містику? — О. Р. П.) може колинебудь бути компенсоване численними жертвами, що їх понесли і ще понесуть наші брати в західних областях України.

Другий приклад: якщо Україна в дальшому має зміцнювати свій економічний потенціал, а тим самим підвищувати життєвий рівень населення і здобувати собі належне місце в світі, то це може статися — згідно з принципами економічного розвитку й наявними тенденціями — тільки в рамках великопростірною об'єднання. Приклад передвоєнної і післявоєнної Німеччини занадто вимовний, щоб його можна було не помітити. А втім лінія політичного укладу сил у світі, яка пересувається вже на наших очах стосовно до стадії економічного розвитку країн північної та південної гемісфер, змушує нас врахувати також що обставину в нашій політичній проекції. Китай, найбільш правдоподібний лідер серед теперішніх менше розвинутих і бідних країн південної гемісфери, не такий то вже далекий наш «сусід», щоб цей факт легковажити, а наука, що ми її дістали від монголів у 13 ст., не така то вже давня, щоб її забути.

В затхлій атмосфері «чорнокнижників» української політичної думки, писання яких ще й тепер перевидаються і розповсюджуються, стаття Романа Рахманного являє собою насправду подув відсвіжуючого вітру. Не зважаючи на певні методологічні слабості, ця стаття заслуговує широкої дискусії. Автор буде щасливий, якщо його думки в якійсь мірі спричиняться до цього.

О. Р. ПИНХВИЧ
(Оттава)

Редакційне

Надрукована в третьому числі минулого року стаття Юрія Луцького «Ще до проблеми двох батьківщин» викликала, як і слід було сподіватися, жвавий відгомін. Крім статей і листів до редакції, що були опубліковані, ми одержали ряд листів, не призначених для публікації, автори яких висловлювалися проти тез Ю. Луцького і навіть докоряли редакції, що вона його статтю опублікувала.

У зв'язку з цим хочемо подати наступне вияснення. Редакція «Сучасности» не вважає такий стан нормальним (а він панує в нашій суспільності), щоб людина під тиском своєрідної мовчазної цензури не мала права чесно й одверто висловити свою власну думку, коли вона розходиться з загальноприйнятим поглядом більшості. І якби наші газети й журнали продукували тільки зручні для середньоаритметичного патріота істини, тоді така преса була б не тільки непотрібною, а й шкідливою, бо з нею ми дійшли б до самозаспокоєння у лжі і показовій єдності.

Що ж до статті Ю. Луцького конкретно, то якби вся українська еміграція (чи як тепер модно висловлюватися — українці в діаспорі) дійсно була одноставною проти де-націоналізації, ця стаття не тільки не пошкодила б таким добрим намірам, а, навпаки, ще більше їх зміцнила б. З цього погляду ми вважаємо виступ Луцького беззастережно позитивним, бо він, попри інше, виявив, що справа не є такою простою, як дехто хотів би її бачити. Зрештою, йому ми завдячуємо появу так цікаво й оригінально написаних статей М. Антоновича й В. Голубничого, які висловилися проти тез Луцького.

Давши слово Ю. Луцькому і його опонентам та друкуючи в цьому числі заключну статтю Луцького (див. вище — «Де розходяться дороги»), вважаємо дискусію формально закінченою, хоч і далі не відмовимо місця кожному, хто висуне на обговорення не заторкнені досі аспекти проблеми двох батьківщин.

НОВІ ВИДАННЯ «СЛАВУТИ»

У видавництві «Славута» можна набути такі видання:

Я. Славутич «Місцями запорозькими» (проза)	0.50
Я. Славутич «Трофеї» (1938-1963), поезії, 320 стор. у твердій полотняній оправі	4.00
Я. Славутич «Маєстат», шоста збірка	1.00
В. Свідзінський «Вибрані поезії»	1.00
Я. Славутич «Українська мова для дітей»	1.50

Замовлення слати:

Slavuta Publishers 10920 — 60 Ave., Edmonton, Alta. Canada.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІ

У вересневому випуску «Сучасності» опублікований текст доповіді Романа Рахманного п. н. «Українська міжнародна політика з позиції власної сили», виголошеної на студійній конференції в Нью-Йорку у травні минулого року. Це оригінальна аналіза основних питань української закордонної політики на тлі сучасного міжнародного становища, подана читачам у блискучій журналістичній формі.

Стаття п. Рахманного торкається цілого ряду проблем, тому ясно, що автор не мав змоги зупинитися довше на деяких важливих аспектах закордонної політики, і вона вимагає деяких уточнень. Нам здається, що предмет українсько-польських взаємовідносин, якому автор присвятив тільки кілька рядків, заслуговує на більшу увагу. Тісно пов'язана з цим питанням справа відношення України до майбутньої об'єднаної Німеччини і до проблеми т. зв. «відзисканих територій» Польщі на заході. Цікаво також, як розцінює п. Рахманний можливість федерації чи тісного союзу між Україною, Польщею та іншими неросійськими партнерами на сході Європи. Ми згодні з твердженням автора, що приналежність України до будь-якого регіонального чи світового понаднаціонального комплексу разом з Росією суперечила б життєвим інтересам українського народу, але думаємо, що при скептичному ставленні п. Рахманного до можливості, а то й кінечності розчленування російської імперії такий союз чи об'єднання з іншими неросійськими народами Східної та Східно-середньої Європи — це передумова існування

незалежної української держави. При цьому мусимо підкреслити, що критика п. Рахманним концепції об'єднання народів Східної Європи на базі антибільшовизму як такої, що «покищо не виправдала себе», не звучить надто переконливо. В актуальній міжнародній ситуації ніяка далекосяжна схема чи концепція політичної перебудови сходу Європи ще не встигла виправдати себе, тому говорити про їх провал чи навіть тимчасову невдачу — зонайменше передчасно.

Якщо погляди автора назагал відзначаються наскрізь реалістичною оцінкою нашого теперішнього становища та майбутніх можливостей, його ставлення до Білоруси і справи її незалежності надихане деяким сантиментом. Правда, не можна заперечити, що Білорусь надзвичайно важлива для України з чисто геополітичних міркувань, але нам здається, що незалежність Козакії, справу якої п. Рахманний зовсім промовчує, теж не менш важлива, а фраза автора про «народи і народці, які не проявили належної державницької думки і діяльності», надто нагадує стиль горезвісних заяв державного департаменту США про Україну і українське питання.

Цих кілька завгав аж ніяк не знижують вартості цінної студії п. Рахманного. Очевидно, що його схема подекуди значно відходить від загальноприйнятих ліній нашого промаського і державницького думання, і саме тому треба бути вдячним її авторові за думки, порушвані з знанням справи і любов'ю до неї.

Богдан БУДУРОВИЧ (Канада)

З М І С Т

Юрій Тарнавський. Ідеалізована біографія	3
Сергій Домазар. Замок над Водаєм	11
Ігор Костецький. З поробного цеху	54
Юрій Соловій. Поп-мистецтво — найновіше мистецтво?	58
Юрій Луцький. Де розходяться дороги	70
Марта Калитовська. З грецьких нотаток	77
Володимир Рудницький. Мій флірт з Мельпоменою	91
Критика і бібліографія. Зфальшований літературний процес (І. Кошелівець) — Вибілювання «наслідків культу особи» (В. П. С.) — На межі між літературою і мемуаристикою (А. Г. Г.)	104
Огляди, нотатки. Деякі позиції з німецько-українських баян- сів (Д. Ребет) — Без коментаря... — ...і з комен- тарем — Вісті з України, що дійшли посереднім шляхом — Вечір на честь Л. Українки в Мюнхені (В. П. Стахів) — Запрошення до «діалогу»? (В. П. Стахів) — Від містики до аналізу (О. Пинхвич) — Редакційне	111
Лист до редакції (Богдан Будурович)	127

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентина	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуела	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	м.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швейцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Появилось 1 (75) число

DIGEST OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за січень 1964

Держава і право — Економіка —
Житлове будівництво — Наука —
Молодь — Історія — Преса і публі-
кації — Мистецтво — Література —
Зв'язки з закордоном — Короткі
вістки.

Ціна: одно число 1,50 дол., річна
передплата — 15 дол., передплата
на два роки 25 дол., три роки —
30 дол.

АДРЕСА: «PROLOG» Inc.

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

Приймається передплата на 1964 рік на журнал

« С У Ч А С Н І С Т Ь »

Досі взяли участь у журналі такі автори:

Емма Андієвська, Дмитро Андрієвський, Марко Антонович, Василь Барка, Володимир Безушко, Лев Білас, Ярослав Білінський, Володимир Біляїв, Марта Богачевська, Петро Боголюб, Богдан Бойчук, Вольфрам Бурггардт, Богдан Винар, Любомир Винар, Аристид Вирста, Віра Вовк, Ольга Войценко, Євген Врецьона, Богдан Галайчук, Яків Гніздовський, Петро Голубенко, Лідія Голубнича, Всеволод Голубничий, Іван Гончаренко, Петро Горбань, Анна-Галя Горбач, Олекса Горбач, Святослав Гординський, о. Іван Гриньох, Володимир Гузар, Євген Гловінський, Лідія Далека, Осип Данко, Михайло Добрянський, Сергій Домазар, Володимир Дорошенко, В. С. Жизномирчук, Андрій Жук, Олекса Ізарський, Володимир Кайда, Марта Калитовська, о. П. Качур, Ігор Качуровський, Б. Кивелюк, Патриція Килина, С. Кіндзерявий-Пастухів, Роман Кобринський, Стефан В. Козловський, Ігор Костецький, Григорій Костюк, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Осип Кравченко, Володимир Кубійович, Олександр Кульчицький, Микола Лебедь, Іван Лисяк-Рудницький, Йозеф Ліхтен, Юрій Луцький, Галя Мазуренко, Іван Майстренко, Зигмунт Маркевич, Василь Маркусь, Василь Микитчук, Кирило Митрович, Роман Михайлович, Ігор Михайловський, Володимир Міяковський, Роман Могильницький, Петро Одарченко, Борис Олександрів, Євген Онацький, Михайло Орест, Богдан Осадчук, Михайло Осінчук, Софія Парфанович, Ярослав З. Пеленський, Надія Попіль, Мирослав Прокоп, Степан Процюк, Емануїл Райс, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Ст. Родіон, Левко Ромен, Богдан Рубчак, Ярослав Рудницький, Улас Самчук, Олександр Семененко, Іван Сеньків, Роман Сербин, Дарія Сіак, Мирослав Скала-Старицький, Яр Славутич, Дмитро Соловей, Юрій Соловій, Орест Старчук, Володимир П. Стахів, Богдан Стельмахів, Марія Струтинська, Олександра Сулима, Остап Тарнавський, Юрій Тарнавський, М. Федорів, Олександр Філіпович, Ганс Фіндайзен, Марко Царинник, Василь Чапленко, Павло Чернов, Дмитро Чуб, Валентина Шалі, Лев Шанковський, Йосиф Шварц та інші.

Умови передплати й адреси представництв див. на попередній сторінці обкладинки.